

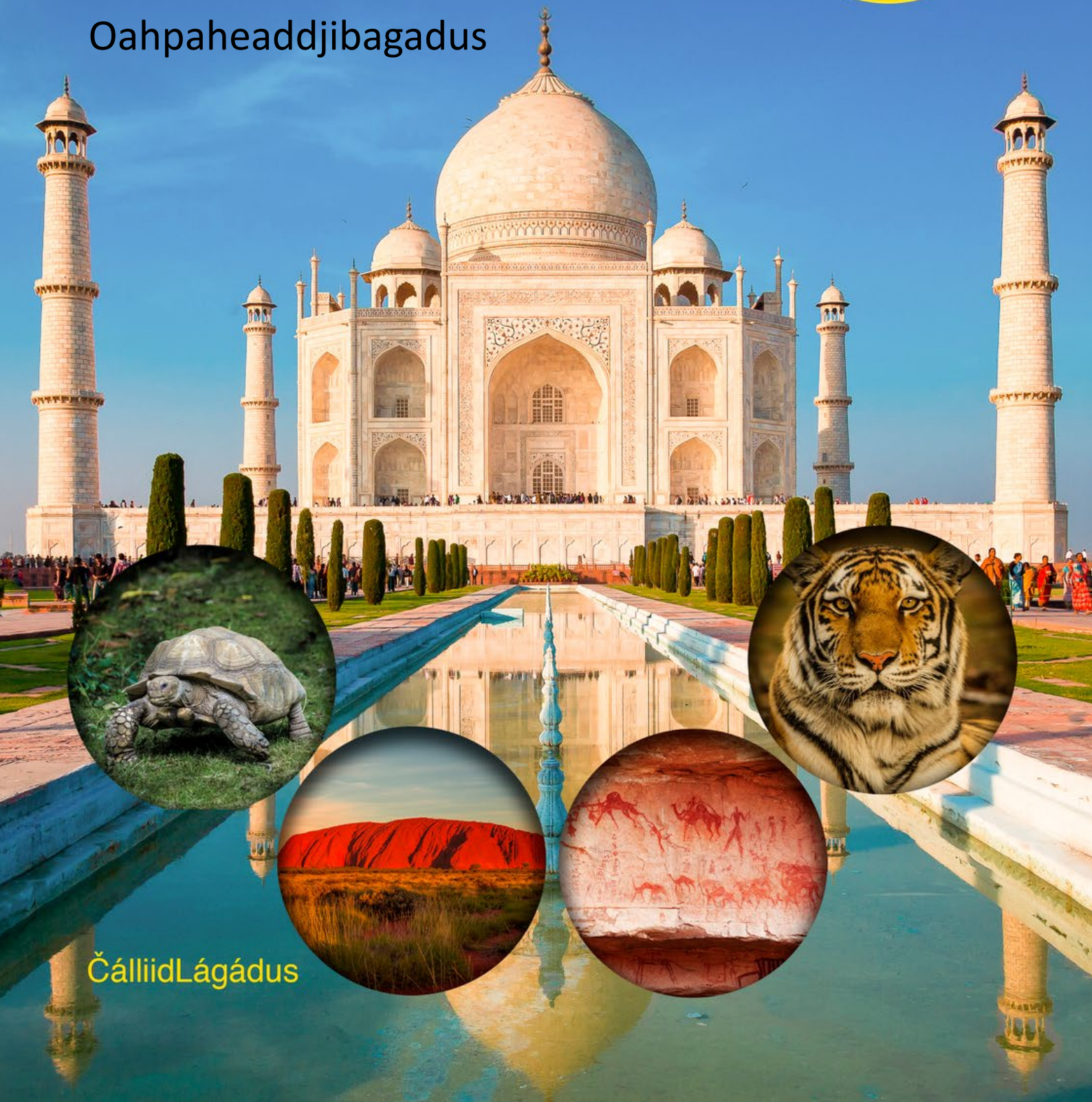
LIV TONE BOINE

MIN EANA

3

Oahppogirjeráidu nuoraidskuvlla geografijafágii

Oahpaheaddjibagadus

ČállidLágádus

Sisdoallu

Min eana oahppogirjeráidu	5
Oahppogirjijt ja oahppogirjjiid lohkan/lohkanstrategijjat	5
Min eana 3 struktuvra	7
Oahpaheaddjibagadusa struktuvra	8
Generealla oassi	9
Mo oahpahit geografijafága?	9
Nanu oahpahusbottut	13
Generealla fágadoahpagat geografijafágas	14

OASSI 1 MÁILBMI

Oahppoplána LK06S máhttoulbmilat	16
Duogášdieđut oahpaheaddjái	16
Guovddáš doahpagat	17
Metodalaš tipsat	17
Evttohusat resurssaide	18

KAPIHTTAL 1

MÁILMMIOASIT	20
Guovddáš doahpagat	20
Metodalaš tipsat	20
Duogášdieđut oahpaheaddjái	21
Ásia	21
Afrihká	23
Mátta-Amerihkká	25
Davvi-Amerihkká	27
Oseania	29

OASSI 2 ÁLBMOT

Oahppoplána LK06S oahppoulbmilat	41
Utforskeren	41
Duogášdieđut oahpaheaddjái	41
Máilmmi eamiálbmogat	42
Sámit	43

KAP 2

MÁILMMI ÁLBMOT	48
Guovddáš doahpagat	48
Metodalaš tipsat	48
Evttohusat resurssaide	49

KAP 3

ÁLBMOTOVDÁNEAPMI.....	51
Guovddáš doahpagat.....	51
Metodalaš tipsat.....	51
Evttohusat resurssaide.....	51

KAP 4

ÁLBMOTSTRUKTUVRA.....	54
Guovddáš doahpagat.....	54
Metodalaš tipsat.....	54
Evttohusat resurssaide.....	54

OASSI 3 ÁSSAN..... 57

Oahppoplána LK06S oahppoulbmilat.....	57
Duogášdieđut oahpaheaddjái.....	57

KAP 5

GOS ÁSSET OLB MOT?.....	59
Guovddáš doahpagat.....	59
Metodalaš tipsat.....	59
Evttohusat resurssaide.....	59

KAP 6

BEALLI MÁILMMI ÁLBMOGIS ÁSSÁ GÁVPOGIIN.....	62
Guovddáš doahpagat.....	62
Metodalaš tipsat.....	62
Evttohusat resurssaide.....	62

OASSI 4 FÁRREN..... 65

Oahppoplána LK06S oahppoulbmilat.....	65
Duogášdieđut oahpaheaddjái.....	65

KAP 7

FÁRREN JA BÁHTAREAPMI.....	66
Guovddáš doahpagat.....	66
Metodalaš tipsat.....	66
Evttohusat resurssaide.....	66

KAP 8

BÁHTAREADDJIT.....	70
Guovddáš doahpagat.....	70

Metodalaš tipsat	70
Evttohusat resurssaide	70

OASSI 5 OKTA MÁILBMI

Oahppoplána LK06S oahppoulbmilat	72
Duogášdieđut oahpaheaddjái	72

KAP 9

RIKKIS JA GEAFES RIIKKAT	74
Guovddáš doahpagat	74
Metodalaš tipsat	74
Evttohusat resurssaide	74

KAP 10

GLOBÁLA EKONOMIIJA	77
Guovddáš doahpagat	77
Metodalaš tipsat	77
Evttohusat resurssaide	77

Min eana oahppogirjeráidu

Min eana 1, 2 ja 3 lea geografijafága nuoraidskuvlii. Geografijia lea oassi servodatfágas. Min eana oahppogirjeráiddu leat čuovvovaš komponeanttat:

- Oahppogirjjit:
Min eana 1, Min eana 2 ja Min eana 3
- Oahpaheaddjibagadus juohke girjái
- Neahttasiidu ohppiid várás

Oahppogirjjit ja oahppogirjjiid lohkan/lohkanstrategiijat

Oahppogirji lea áibbas sierra šáŋŋer maid dušše skuvla-oahppit geavahit skuvlaváccedettiin. Dat čilge/čuvgeha dihto fágas dahje fáttás ja dain leat sakka ovtastuvvon teavsttat ja lea ollu iešguđetlágan semiohtalaš resurssai-guin huksejuvvon. Semiohtalaš resurssat leat dakkár resurssat go symbolat, govat, notáhtat, sátnečilgehusat, tabeallat, kárttat ja ollu eará maiguin lea juogalágan ulbmil/áigumuš.

Oahppogirječáli lea huksen girjji sisdoalu dan láhkai ahte son lea addon/almolaš dieđuid rekonstruieren ja konstruieren dain ođđa oaivila fáttá ektui iežas máhtu ja máilmmiáddejumi mielde (Ivar Bråten, lohkanutki). Son fertet dárkilit árvvoštallat ollu teakstaformáhta, bajilčállagiid, ilustrašuvnnaid, tabeallaid, šáŋŋeriid ja govaid ja man láhkai dát galget doarjut ja doaibmat lassidiehtun tekstii.

Muhtin elemeanttat doibmet motivašuvdnan, dahje čiekŋudeapmin, earát fas lassidiehtun ja veahkin áddet teavstta sisdoalu. mii gohčodit dáid osiid parateakstalaš oassin. Dát oasis galggašedje doaibmat nu go leat jurddašuvvon; dahkat teavstta álkibun lohkat ja áddet.

Lihkká oahppogirjjit leat gáibideaddji ja váddásat, ja nu galget ge leat, go fágagiella lea gáibideaddji, muhto áibbas dárbbaslaš. Oahppat fága lea oahppat fága doahpágiid, fága giela ja dan iešvuoda. Muhto mii eat sáhte ohppiid guođdit okto rahčat assás, lossa fágagirjjiin. Mii fertet baicce sidjiide čujuhit/oahpahit man láhkai sii

sáhttet ávkki atnit oahppogirjji parateakstalaš osiin iežaset oahppamis. Lohkat fágateavsttaid lea oassi vuodđogálggain ja dovdat parateakstalaš osiid doaimma álkida ollu sin oahppogirjelohkama ja teakstaáddejumi.

Mii ávžžuhit din muhtin áiggi geavahit dasa ahte geahčadit, ságaštit ja bláđet girjji.

- Gos leat bargobihtát?
- Leat go gaskkas gažaldagat?
- Manne, don jáhkat, leat gažaldagat gaskkas?
- Manne ja gos lea čoahkkáigeassu?
- Leat go girjjis govat ja tabeallat?
- Maid dat muitalit, ja leat go dain sierra govvateavsttat?
- Gos sátnetilgehusat leat?
- Sáhttit go oahppat juoidá dušše govaid ja govvateavsttaid bokte?
- Isket ovttá kapihttala čađahit nu ahte dušše govaid ja govvateavsttaid bokte oahppat.

Geavahehket omd siidduid 166-171 hárbhallat ávkki atnit visot parateakstalaš osiin mat dan siiddus leat.

MIN EANA 2 Gos olbmot ássat?

KAPIHTAL 5

Gos olbmot ássat?

DÁN KAPIHTTALIS OAHPIPAT CANET DÁID ÁŠŠIIN:

- Olbmuid ássaministtar máilmmis
- Oktavuodat dáikkádaga, eananhámdaga ja áccama gaskka
- Riika gos leat eanemus olbmot máilmmis
- Riika gos leat eanemus olbmot ovttá sajis
- Ássaministtar Norggas

Olbmot leat eanaš ássaiduvvan dakkár sajiide gos leat dárbbášaš luondduriggodagat dego eana maid sáhtta givvit dahje bivdit, maarra gos sáhtta guolástit. Olbmot leat áiggiid eada ássaiduvvan dakkár guovluid gos álit fidne borramuša ja lási. Dakkár sajiin gos lea hármat buolaš dahje goikkodagat, eai leat goassege ássen ollu olbmot. Nu ahte ii leat soaitáhtagas ahte muhtin guovluid ássat ollu olbmot ja eará sajiin eai báijo leatge olbmot.

221

- Geahčadehket bajilčallagiid.
- Digaštallet bajilčallagiid ovdal go lohkgaohtibehtet teavstta.
- Leago dáid siidduin dakkár teaksta mii ii livččii dárbbášit leat das, muhto mainna maid sáhtta oahppat ođđa ášši?
- Maid ohppet? Lei go das sierra ivdni dahje rámma? Manne nu lei, jáhkat don?
- Leat go sátnetilgehusat?
- Dárbbášat go don eambo sániid čielggaduvvot?
- Soaitá dalle ferte eará gálduide (sátnegirjijt, sátnegirje-APP) dorvvastit.
- Leat go govat ja govvateavsttat?
- Leatgo tabeallat?
- Maid oahpat dušše tabeallaid bokte?
- Árvvoštala leat go govat/tabeallat ávkin dutnje oahppamii?
- Doibmet go dat lassidiehtun, vai leat go dušše čikjan?
- Leatgo teavsttas fágadoahpagat?

Gáldu: Skjelbred, Aamotsbakken: Paratekstenes betydning for lesing av fagtekster. Universitetsforlaget. 2010.

Min eana 3 struktuvra

Min eana 3 lea juhkon viđa oassái, ja das leat logi kapihttala. Juohke kapihttalii gullá oanehis čoačkkáigeassu mas fáttá álpmi lea oanehaččat čilgejuvvon. Čoačkkáigeassu sáhtta maid doaimmat differensieremis dan láhkai ahte oahppit lohket dušše dan ja barget bargobihtáiguin mat dasa gullet. Čoačkkáigeasu bargobihtáid sáhttibehtet njálmmálaččat čađahit, dahje čálihit ja addit ohppiide čálalaš bargobihtán. Kapihttala gaskkas leat maiddái muittuhan-/geardduhangažaldagat. Juohke kapihttalii leat bargobihtát.

Vuosttaš oassi lea máilmmi ja máilmmiosiid birra, earret Eurohpá. Eurohpá birra sáhttet oahppit lohkat Min eana 2 girjjis. Nuppi oasis besset oahppit lohkat ja oahppat máilmmi álbmogiid ja daid struktuvrraid ja ovdáneami birra. Goalmmát oasis sáhtát lohkat dan birra gos máilmmis olbmot ássat ja manne olbmot doppe ássat. Njealját oasis lea várrejuvvon fárremiidda dahje álbmotjohtimii ja báhtaremiide. Viđát oasis gieđahallo geafes ja rikkis riikkaid gaskavuodát/erohusat ja globála ekonomijja.

Dát oahppogirji fállá nappo buori vuodu lohkat ja oahppat eambo geografiija fágas.

Bajilčála, oahppoulbmilat, teavstta bajilčála muitala man birra teakstabihtta lea. Teakstabihtáide leat lassin govat, gráfat, kárttat, illustrašuvnnat, sátnječilgehusat ja govvateavsttat mat dorjot teavstta. Gaskohaga ihtet Muittát go...?-gažaldagat. Muittát go?-gažaldagaiguin sáhtta iešguđet láhkái bargat. Muhtimin njálmmálaččat unnit joavkkuin ságastit/árvvoštallat, ja eará háve okto čállit, dahje leaksogeahččaleapmin. Loahpas kapihttalas lea čoačkkáigeassu. Lea jurdda ahte čoačkkáigeassu oktan govaiguin neahtta-siiddus galgá sáhttit doaimmat differensieremis.

Muittátgo?

Tabeallat

Gos olbmot ássat?

Máilmmioassi	Olimmošlohu (milj.)	Sullii proseantaoassi máilmmi álbmogis
Atrihká	1 412	20
Ásía	4 463	60
Eurohpá	746	10
Davvi-Amerihká	5 79	5
Mátta-Amerihká	423	6
Oseánia	36	0,6
Máilmmi	7 700 (2019)	100

Gáldu: UN Census Bureau

Muittátgo?

1. Man ollu olbmot leat máilmmis viđi?
2. Guđe guovllus leat eanemus olbmot máilmmis?
3. Guđe riikkas ássat eanemus olbmot? Man lahkalagaid ássat?
4. Man stuorra oasis máilmmi álbmogis ássá Eurohpá?
5. Man máilmmioasi leat eanemus olbmot? Man stuorra oasis máilmmi álbmogis orru doppe?

Čuolli mieles dušševierikaleast deaheht johtaluvuđoassemi Oahkas. Oahppogirjii veaikkagovvii.

222

Govvateaksta

Govva

Čoačkkáigeassu

Gos olbmot ássat?

Oanehaččat

Gos máilmmis ássat olbmot?

Eanemus olbmot ássat máitti ja oarjit oasis Ásias ja Eurohpá: Davvi- ja Mátta Amerihká leat guovllut gos ássat eanemus olbmot gávgotguovlluin. 60 proseantta olbmuin ássat Ásias ja 11 proseantta Eurohpá. Riikkat gos orrot buot eanemus olbmot, leat Kiinná, India ja USA. Kiinnás ja Indias lea goappáge riikkas badjel 1 miljardda olbmo. USA:s ássat badjel 300 miljovna olbmo.

Olbmot leat ássan dohko gos leat buorit dákkádagat ja heaggadehaleš luonduriggodagat, dego gilvineatnamat ja sáiváčihi. Eanaš olbmot ássat eatnoguotbanlin/-duotbážiin, mearragáttiin ja luoddahagan trohpaš, subtrohpaš ja tempererajuovvon guovlluin máilmmis. Ganges-eatnogáttiin Indias ja Bangladeshas ássat birrasii 500 miljovna olbmo.

1950:s ásse 30 proseantta olbmuin gávgopin. Dál ássá birrasii bealli álbmogis gávgopin, mat ain leat stuorrumin.

Norggas eai áse olbmot ru čoačhkis, muhtin guovlluin eai ova ásege olbmot. Rittus gal ássat olbmot hui čoačhkis. Siseatnamis ássat eanaš olbmot johkalegin. Measta bealli Norgga álbmogis ássá Oslu guovllus, 150 km birasmihku siskabealde. Muđui ássat Mátta Norggas stuorát gávgopin mearragáttiin. Davvi-Norggas ássat ovcci olbmo juohke logi olbmus uhcit go 4 km eret mearragátti. Dáppe lea leamaš mearra mearragátti das gosa olbmot ásse. Ágguid fásta leat olbmot eallán Intronalealáhucain, guolásteamin ja eanadoaluin.

Davvi-flommasas ja Finnmákkus ássat uhcit go guokte olbmo juohke km² nammi.

GAŽALDAGAT:

1. Guđe guovllus máilmmis ássat eanemus olbmot?
2. Guđe riikkas ássat eanemus olbmot juohke km² nammi?
3. Guđe guovllus riikkas ássat eanemus olbmot?
4. Guđe guovllus Norggas ássat eanemus olbmot?

231

Oahpaheaddjibagadusa struktuvra

Oahpaheaddjibagadus lea huksejuvvon dan láhkai ahte das álgo-oasis leat oppalaš dieđut mat gusket fágii ja oahpahanvugiide ja čilge mo oahppogirji lea huksejuvvon ja evttoha man láhkai daid iešguđet osiin sáhttá bargat oahpahasdiimmuin. Dás leat maid evttohan filmmaid ja girjjálašvuoda mat sáhttet doaibmat motivašuvdnan, lassidiehtun ja čieknudeapmin.

Mii leat juohke oasi álggahan duogášdieđuiguin maid sáhttá maiddá čálihit ja addit diehtoángeris ohppiide lassiteakstan. **Dán oahppogirjijis, nu mo buot eará deaddiluvvon girjjiin, leat boasttuvia. Daid leat kommenteren ja merken ruoksin, vai oahpaheaddji fuomáša daid.** Juohke oasi álggus čužžot oahppoplána ulbmilat maid mielde oahpaheaddji ieš sáhttá dahkat ulbmiliid juohke diibmui dahje oahpahasáigodahkii.

Juohke kapihttalas leat čuoldán fágadoahpapiid ja sániid maid mii jáhkket sáhttet leat hástalussan ohppiide. Dieđusge eai buot doahpagat leat buot ohppiide apmasat, nu ahte oahpaheaddji árvvoštallá guđe sániid/fágadoahpapiid su ceahkis lea vuogas čađahit. Daid leat jorgalan ja čilgen dárogillii.

Dasto leat mii lasihan muhtin metodalaš tipsaid ja jurdagiid das mo sáhttá álggahit (starter) fáttá/oasi. Mii dárkkistat ahte dat leat dušše evttohusat, ja ahte oahpaheaddji ieš árvvoštallat makkár oahpahasvuogit ja doaimmat su ceahkis doibmet buoremusat.

Lohppii leat bidjan vástádusaid ja kommentáraid daid bargobihtáide maida lea lunddolaš daid deavdit/kommenteret. Mii deattuhit ahte bargobihtáide eai álo leat «rivttes» ja «čielga» vástádusat ja mii ávžžuhit addit ohppiide áiggi snuoggat, ohcat ja duoddut dan dili ahte eai soaitte leat fasihtta-vástádusat buot gažaldagaide ja ahte muhtin gažaldagaide soitet leat mánggalágan ja iešguđetlágan vástádusa.

Álgošánis čuožžu ahte oahppogirjijis lea báikenammalistu loahpas. Dat lea, dađe bahát boastu diehtu, ja mii leat dan bidjan neahtta-siidui.

Generealla oassi

Servodat rievdá, dáhpáhusat gevvet ja ođđa dieđut bohciidit. Dieđut mat deaddiluvvon oahppigirjjiis čužžot sáhttet leat boastu dieđut boahtte vahkus. Dan ferte oahpaheaddji atnit muittus ja ieš leat servodat-berošteaddji ja čuovvut sihke makkár dieđut ain bohciidit ja servodatrievdadusaid tendeanssaid. Lea dehálaš sihkarastit ahte oahppit ožžot daid ođđaseamos ja varraseamos dieđuid ja dutkanbohtosiid, vai boares dieđut ja guottut eai báze millii ja leava viidáset. Oahppit galggašedje láidestuvvot kritihkalaččat ohcat ja meannudit dieđuid. Mii leat neahttasiidui bidjan teavsttaid/bargobihtáid maiguin oahppit sáhttet hárjehallat kritihkalaččat ohcat ja lohkat dieđuid ja ođđasiid

Geografijafága čilge manne báikkit leat oaidnit nu go leat, ja iská čilget mo ja manne olbmot juohkásit nu go dahket ja manne luondduroasut ja rievdadeamit dáhpáhuvvet doppe gos dan dahket. Geografijja lea dehálaš orienteren, buotbeallásaš, ja áigeguovdilis servodatfága. Dat dahká šalddi gaskkal servodat- ja luonddufága. Geografijja lea dehálaš fága min máilmmis mii ain jođáneappot globaliserejuvvo, dannego dat galgá, ii dušše boktit ohppiid áddejumi, máhtu eatnama ja máilmmi birra, muhto maiddái ovddidit ovddasvástádusdovddu, árvvuid ja guottuid. Norgga skuvllain lea geografijas uhcán oahpahuspolitihkalaš stáhtus ja menddo uhcán diimmut dan ektui man guovddáš ja dehálaš fága dat lea. Dat fátmasta ollu eará fágaid ja lea mielde huksemin ja nannemin persovnnalaš- ja našuvnnalaš identitehta ja gullevašvuoda. (Holt-Jensen 2007)

Geografijafága bokte ožžot oahppit buorre vejolašvuoda hárjehallat eará fágadisiplinnaid maid maiddái eará fágain dárbbasit máhttit.

Mo oahpahit geografijafága?

- Relašuvdnabargu
- Alla vuordámušat
- Oahpahanvuogit

RELAŠUVDNABARGU

Bargat relašuvnnain ohppiid ektui, lea deháleamos oassi das ahte leat oahpaheaddji. Jos oahppi ii dovdda oadjebasvuoda, buori okta- vuoda ja buori gulahallama oahpaheddjiin ja eará ohppiin, de ii

ovdán su oahppan. Ovddidit buori relašuvnna, dahje oktavuoda ohppiide gáibida dihto gálggaid dego ahte son astá ja máhtta guldalit, ahte sus lea empatiija, ahte son lea posiitiiva ja rehálaččat čájeha duohta beroštumi ohppiid diliide ja beroštumiide. Oahpaheaddji galgá beroštit ja mielalaččat čájehit respeakta ohppiide ja sus gálgá oahpahehttiin álo leat olmmoš guovddážiis. Luohkain main dakkár oahpaheaddji doaibmá, leat unnit láhttenválttisvuodát ja alit presterenbohtosat. Dego oahpaheaddji don galggat hukset oktavuoda oahppái nu ahte son ádde ahte don liikot sutnje, ja ahte don háliidat su lihkostuvvat fágain. Oahppit geat galget ovttas bargat ja doaibmat luohkás fertejit maid oahpásmuvvat ja dasa ferte biddjot áigi. Geavahehket buori áiggi dasa ahte oahpásmuvvat guđet guimmiiguin. Dalle ii leat sáhka das ahte dušše diehtit nuppi nama ja su favorihta ivnni, muhto bures oahpásmuvvat. Dahket ovttas ja sierra joavkkuin iešguđet áššiid/stohkosiid/spealuid, ságastehket iešguđet áššiid birra (ságastan-njuolggadusat dego rumašgiella ja jietnageavaheapmi berrejit oahppásat ja dovdosat). Sáhttibehtet omd fokuseret ovtta oahppái ain hávális, omd ahte mii Ristenii oahpásmuvvat bures dán vahku. Posiitiiva oahpaheaddji – oahppi oktavuoha ja oahppi – oahppi oktavuodát ja oadjebas dovdu ferte leat sajis jos oahppan galgá lihkostuvvat.

<https://www.utdanningsforbundet.no/globalassets/kurs/manus/larerens-relationskompetence-utdanningsforbundet-d.-19.9.19.pdf>

ALLA VUORDÁMUŠAT

Vuordámušproseassat eai leat juoidá mat dušše oahpaheddjiid oivviin gávdnojit, muhto baicce gávdnojit buot institušuvnnaid struktuvrrain ja muđui servodagas. Riika-dovddus pedagogihkka-professor Thomas Nordahl dadjá ahte ii vuordit ja gáibidit mánás bohtosiid, lea máná ektui fuonimus dahkku. Ii mihkkege mearkaš nu ollu ohppiid bohtosiidda go dat maid oahpaheaddji/rávisolbmot/váhnemat vurdet sis. Dat eaktuda dieđusge ahte sis lea buorre oktavuoha/relašuvdna oahpaheaddjái ja mielohppiide. Oahpaheaddji gii nagoda gaskkustit vuordámušaid buot ohppiide váikkuha posiitivalaččat ohppiid bohtosiidda, muhto sus galget leat realisttalaš vuordámušat. Seammás galgá maiddái alccesis vuordit ja gáibidit jáhku dasa ahte sáhtta loktet buot ohppiid máhttodási, ja ahte son doaibmá buorre ja posiitiiva oahpaheaddjin ja jođiheaddjin. Son ii galgga rámidit dušše generealla dásis, muhto juste dan maid oahppi lea bures bargan, ja dastán go oahppi dahká bures ja dohkálaččat dan mii sus vurdo. Seammás galgá son «oaidnit» vejolašvuodaid ja daid mielde árvvoštallat/mearridit mat

fas buoremus lági mielde ovddidit oahppi oahppama. Responša ja bagadeapmi galgá leat diehtun ja ávkin mánnái. Dalle rápmi váldo vuostá duohtan ja oahppi oaidná áibbas konkrehta mii sus vurdo ja maid son dagai bures.

OAHPAHANVUOGIT

Lea áibbas čielggas ahte geografijafága lea fága mas leat ollu fágadoahpagat maid oahppi ferte áddet jos galgá fága sisdoalu áddet. **Doahpágiiguin bargat** lea stuorra oassin geografija oahpahasas, ja daiguin ferte iešguđet láhkai bargat vai buohkat ohppet daid. Erenoamážit sámegeielat fágagirjiid barggadettiin lea dat dehálaš, dannego dain leat sánit ja doahpagat mat eai gullo odđasiin ja muđui sámi árgabeaivvis ja nu dávjá servodatdigaštallamis. Dárogiella vuoitá maiddái dán gilvvu. Danne leat mii juohke kapihttalii dahkan sierra fágadoabalisttu maiguin oahppit sáhttet bargat logadettiin ja/dahje ovdal ja maŋŋá go galget bargobihtáid čoavdit. Gč maid «*Generealla fágadoahpagat geografijafágas*» s 14.

Servodatfága lea dás-ja-dál fága. Dat mearkkaša ahte **aktualiseret oahpahusa** lea dehálaš vai oahppohivvodat šaddá ohppiide relevánta ja juoidá mas son oaidná ja sáhtta atnit ávkki dás ja dál. Geografijafága olis guoská dat erenoamážit eatnamiidda ja dálkkiide, luondduroasuide, eará dáhpáhusaide mat gusket eanadagaide ja demografijalaš erohusaide ja ovdáneapmái. Gehččet ovttas odđasiid vahkkosaččat. Ságastehket dan birra mii lea relevánta. Lohkat girjiid ja gehččet filmmaid/dokumentáraid amas álbmogiid ja amas guovlluin ja eará/relevánta eallinvugiin. Mii leat oahpaheaddjibagadusas osiide evttohan filmmaid/girjiid mat sáhttet heivet fáddái.

Lea dehálaš ahte oahppit dihtet ja **dovdet oahppoulbmiliid ja man mielde sii árvvoštallojit**. Daga dáhpin árvvoštallat oahpahasas juohke diimmu/oahpahusbottu maŋŋá. Oahppi sáhtta árvvoštallat ieš man muddui son olahii oahppoulbmila. Geahča maid girji: Slemmen: *Vurdering for læring i klasserommet*. Gyldendal. Neahttasiiddus gávdnojit lassi lohkosat/filmmat mat heivejit daid iešguđet fáttáide. Buorre ja miellagiddevaš vuohki mii sáhtta motiveret ohppiid čállit fágateavstaid: Geavat mánáid-fágagirjiid omd *Rumaš* ja dutket mo čállit leat čállán ja huksen fágateavstaid. Oahppit sáhttet maid álggahit teavstta gažaldagain: *Manne..... ?* (omd *Manne ledjonis lea suhkes guolggat oaivvi birra?*) masa oahppit galget hutkat «jallas» vástádusaid/čilgehusaid ja nubbi eará oahppi galgá sierra čihkii čállit duohta vástádusa/fáktádieđu. Dása oahppit sáhttet sárgut/málet govaid.

Njálmmálašvuohta ja njálmmálaš máhttu lea okta vuodđogálggain skuvllas. Dat lea dehálaš sosiála ja identitehta ovdáneamis, oahppamii, fágaid áddejumái, ja muđui servodatoassálastimii servodateallimis ja bargoeallimis. Dutkan čájeha ahte oahppit eai beasa ja sidjiide ii lámččojuvvo doarvái áigi njálmmálašvuhtii skuvllas. Oahpaheaddji-oahppi rollajuohku ja árbevirolaš skuvla ain eallá dan dáfus ahte oahpaheaddji geavaha ollu áiggi ieš hupmat ja instrueret. Son dáhttu ahte ceahkis galgá leat bargoráfi ja njálmmálašvuohta lea measta alo dušše vástidit oahpaheaddji gažaldagaid.

Mii dárbašit eambo dialoga ja eambo saji rabas njálmmálašvuhtii skuvllas. Ságasteapmi, dialogat ja digaštallan dáhpáhuvá hui uhccán. Njálmmálašvuohta lámčá saji jurddašeapmái ja čiekŋudeapmái. Mii oahppat njálmmálaš giela bokte go beassat digaštallat, gullat iežamet jiena ja oažžut responssa earáin.

Mii ávžžuhit unnit joavkkuin ságastit ja digaštallat ollu eambo go dássáži leamaš dábálaš skuvllas. Dasa lassin lámčit dili olles ceahkis ságastit, muhto ahte gávdat vuogas vugiid mo kontrolleret ja stivret ságasteami ja ásahtit buriid ságastanvieruid, omd lihppu mii sáddejuvvo birra, doalahit áššis, vuordit vuoru, duostat gullat iežas jiena. Bargat birrasiin nu ahte oahppit dovdet oadjebasvuođa ja rabasvuođa dasa ahte mii dohkkehit earáid oainnuid ja sáhttit dadjat boastut ja jearrat «jallas» gažaldagaid.

Skaftun/Wagner 2019

Nuppe dáfus lea duohtavuohta nu ahte ollu oahppit eai baljo gula sámegiela njálmmálaš giela eará go skuvllas, nu ahte sin ektui lea dehálaš maiddáii hállat vai gullet giela ja doahpágiid. Dása ferte dasto muhtin heivvolaš gaskameari gávdat ja ii sáhte buot ohppiid seammá lámkai/vuogi mielde barggahit.

Oanehaččat: Fágadoahpágiiguin bargat, aktualiseret oahpahuša, artihkkalat/filmmat/reportášat, fágateakstačállin, dramatiseren, bargat aktiivvalaččat, mannat olggos dutkat ja geahččat, digaštallat/ságastit unnit ja stuorát joavkkuin. Lea čielggas ášši ahte oahppit berrejit *bargat* aktiivvalaččat, doahpágiiguin, kárттаiguin, teavstaiguin, govaiguin, tabeallaiguin, bargokárттаiguin, atlasiin ja globusiin. Go oahppit barget, ja áinnas jos besset joavkkuin bargat, de sii muitet buoret ja ohppet ollu eambo go jos dušše sidjiide čujuhuvvo ja mitaluvvo.

Oahppanáigodaga fágaulbmilat ja oahppama árvvoštallan/vurdering for læring lea dehálaš dás ja galggašii leat juohke diimmu dahje oahpahusboddui plánejuvot.

<https://www.udir.no/laring-og-trivsel/tilpasset-opplaring/laringsstrategier/>

<https://www.pedlex.no/artikkel/kr18/klasseledelse-og-relasjonsbygging/>

Nanu oahpahusbottut

Dutkan čájeha ahte muhtin oahpahusbottut leat buoret ja beaktilat go eará oahpahusbottut. Mat dahket oahpahanproseassaid buoret ja beaktilat? Čielga struktuvra, čielga dieđut, áddehahtti oahppoulbmilat, vuordámušat, buorre ja fáttmasteaddji oahppobiras ja rápmi beavttálmahttet oahppoproseassaid.

Dás evttohit man láhkai sáhttibehtet lámčit oahpahusbottuid. Datte ii leat jurdda ahte dán evttohusa galgá čuovvut čuoggás čuoggái, muhto oahpaheaddji sáhtta daid geavahit ávkin iežas oahpahusbottuid plánemis:

ÁLGU	BARGOBODDU	LOAHPAHEAPMI
<p>Praktihkalaš álgín:</p> <ul style="list-style-type: none">• Buot ávdnasat maid dárbbasat oahpahas, leat sajis go diibmu álgá (PC, kopijiat, girjjit, dárkkistit ahte teknologaš reaidut doibmet, jna)• Buot oahppit nullet olgobiktašiid, snuibbaid ja skuovaid.• Oahpaheaddji burestahtta ohppiid ceahkkelanjauvssas• Merket eretleahkima <p>Fágalaš álgín:</p> <ul style="list-style-type: none">• Jaskkodat, váldit girjjiid ja eará reaiduid bajás, čuovvut mielde• Bottu oahppoulbmil čuožžu távvalis ovdal go oahppit bohtet luohkkálatnjii ja oahpaheaddji/oahppit mannet dan čađa• Kriteriat galget čielgasat buot ohppiide. Dat sáhttet maid čuožžut távvalis. Goas lea ulbmila juksan?• Oktasaš álgín dieđuiguin ja instrukšuvnaiguin	<p>Doaimmat:</p> <ul style="list-style-type: none">• Gaskkusteapmi, dialogat, oahppit aktiiva (ovttasbargu, oktobargu muihte molsašuddi oahpahas mas lea sisdoallu fokusis)• Heivehuvvon oahpahas• Oahpaheaddji bagada juohke ovttajoavkkus dahje kateteris <p>Molsut doaimma:</p> <ul style="list-style-type: none">• Dieđihit ahte doaibma-molsun lahkonišgoahta• Addit ohppiide, geat dárbbasit, veahki loahpahit/gárvvistiit/barggu• Sihkkarastit ahte oahppit čuvvot mielde• Addit čielga dieđuid• Okta ášši ain hávális <p>Láhtten:</p> <ul style="list-style-type: none">• Oahpahas galgá leat jaska dahje dábalaš háleštanjietna ovttasbargan - oktavuodas.• Jos šaddá riedja, oaččut čuovvuleami/fuomášumi (oppmerksomhet) ja muittut njuolggadusaid.• Jos oahppit vigget ráfehuhttit, de galgá addit dieđu «priváhta» sutnje/sidjiide. Čuovvul váikkuhusain mat dis leat/maid lehpēt šiehtadan.	<p>Fágalaš loahpaheapmi:</p> <ul style="list-style-type: none">• Čielga loahpaheapmi mas čoaikkáigeassit fágalaš ulbmiid, geardduheapmi, dehálaš doahpagiid ja muittuhus dan birra mii boahhte oahpahusbottus čađahuvvo ja mat galget mielde.• Rámit buot mii lea veara rámiidit (ráfalaš bargoboddu, bargoárjja (arbeidsinnsats) Čujut konkrehta dáhpáhusaide ja diliide.• Muittut ja iska oktii vel ahte buot oahppit leat ádden ja «ožžon mielde» dehálaš dieđuid, lihpuid, leavssuid, geahččalemiid, jna. <p>Praktihkalaš loahpaheapmi:</p> <ul style="list-style-type: none">• Čorgen• li oktage guođe oahpahaslanja ovdal go lea čorgat ja friddjabboddu álgá• Oahpaheaddji čuovvu ohppiid feaskáriid mielde, ja gitta olggos

Generealla fágadoahpagat geografijafágas

Mii leat dása čuoldán muhtin doahpágiid maid áinnas sáhtta čađahit ohppiiguin ovttas ovdal go álgibehtet fágain ja Min eana 3 girjjiin bargat. Doahpagat dán listtus leat guovddážiis dán girjjiis ja ihtet eanaš kapihttaliin oahppogirjjiis, ja danne sáhtta leat ávkin ohppiide dovdat daid mearkkašumi ja sisdoalu ovdal go lohkahtet ja bargagohtet oahppogirjji teavsttaiguin.

Mii ávžžihit geavahit loop-koarttaid, bingospeala, golmmalasttat rási, doabakoarttaid, hárhellan-girjjáža, kahoot!, quizlet/flashcards. Dás gávnnaat vugiid ja reaidduid fágadoahpágiiguin bargat: <https://calliidlagadus.org/do/reaidostobe.html> ja <https://calliidlagadus.org/do/oahppanstrategiijat-anus.html>

Eará vuohki bargat doabalistuiguin: Sáhttibehtet juohkit ohppiid joavkkuide ja addit juohke jovkui oasi sániin. Oahppit sáhttet sániide gávdnat neahtas govaid/illustrašuvnnaid dahje ieš govvet ja sáhttet dasto čállit/čilget sáni oanehaččat. Loahpas buot joavkkut čájehit govaid ja čilgejit iežaset sániid buohkaide. Digaštallet ovttas eahpe-čielggasvuodaid ja árvvoštallet sáhttet go eará govat heivet buorebut:

1. Vállje doahpaga
2. Gávnna das gova
3. Daga teavstta/čilgehusa doahpagii
4. Digaštallet govaid ja teavsttaid unnit joavkkus
5. Čájehit ja čilget buohkaide, bagadeapmi.

Ollu doahpágiid ferte lassin konkretiseret govaid ja čájeheami bokte.

Allaeana *Høyland*
Allat (alu), alit, alimus *Høy*
Allodat *Høyde*
Aski *Platå*
Áhpi, mearra *Hav, sjø*
Álbmot *Befolkning*
**Álbmotmeahcci/luonddusuod-
jalan-guovlu** *Naturreservat*
Álgu *Start, begynnelse*
Áhpi, mearra *Hav, sjø*
Álbmot *Befolkning*
**Álbmotmeahcci/luond-
dusuodjalan-guovlu** *Natur-
reservat,*
Álgu *Start, beynnelse*
Ávži *Kløft*
Báiki *Geografisk sted, hjem*
Boađus *Resultat*
Boaittoealde *I distriktet,*
geografisk
Buolva *Generasjon*
Čájehit *Vise, vise til*
Čázádat *Elvesystem*
Čearda *Folkegruppe, etnisk*
folkegruppe

**Čienjal, čiekjalat, čiekja-
leamos** *Dyp*
Čoahkkebáiki *Tettsted*
Čuovvut *Følge*
Davábealde *Nord for*
Davágeahčen *Nord for*
Davveoarji *nordvest*
Davvi *Nord*
Davvin *I nord*
Davvin máttás *Fra nord mot*
sør
Davvinuorta *nordøst*
Dálkkádat *Klima*
Dárbu *Behov*
Dilli *Forhold*
Doarrádallan *Forfølgelse*
Dutki *Forsker*
Eallindilli *Leveforhold, leve-
standard*
Eana *Jorden/jordkloden*
Eananhápmi *Naturformasjon*
Gaskanuorta *midtøsten*
Geahppánit *Bli færre*
Gilli *Bygd, liten boplass*
Gohčoduvvot *Kalles for*

Goikkádat *Tørke*
Gorsa *Kløft med eller uten*
elv
**Govdat, govddit, govddi-
mus** *Bred*
Govdotatgráda *Breddegrad*
Guhkki, guhkit, guhkimus *Lang*
Guhkkodatgráda *Lengdegrad*
Guoddevaš *Bærekraftig (adj)*
**Guoddevaš ovdá-
neapmi** *Bærekraftig utvik-
ling*
Guoddevašvuohtha *Bærekraft*
(susbt)
Guolbba *Slette*
Guovlu *Område*
Industriijariika, I-riika *Indus-
triland, land med fabrikker og*
arbeidsplasser der folk lager
produkter for salg
Jávkadit *Fjerne, utdrydde*
Johtil *Rask, snar*
Juksanmearri *Målsetting*
Juksat *Å nå*
Kontineanta *Kontinent, et*

stort sammenhengende land-
område

Kontineantapláhta Kontinen-
talplate

Lassánit Øke

Loahpas Til slutt

Loahppa Slutt, ende, stopp

Manjimustá Til sist

Máddin davás Fra sør mot
nord

Máddin I sør

Máilbmi Verden

Mátta/lulli Sør

Máttabealde Sør for

Máttageahčen Sør for

Máttanuorta sørøst

Máttaoarji sørvest

Miellidbuktit Førre til

Minsttar Mønster

Nammaduvvot Kalles for,
navngis som, få navnet

Njeaššeana Våtmark

Njiedjat synke

Njoahci Sen, sakte

Njuoskkadat Nedbør

Nuorta Øst, østen

Nuortan I øst

Nuortan oarjjás Fra øst mot
vest

Nuorttabealde Øst for

Oarjemáilbmi Vest, vesten

Oarji Vest

Oarjin I vest

Oarjin nuorttas Fra vest mot
øst

Oarjjabealde Vest for

Oassestáhta Delstat

Ollá Rekker til, til

Osku Religiøs tro

Ovdánahttinriika,
O-riika Utviklingsland, land
der mye arbeid og inntjening
er naturhusholdning, altså
for å livnære seg selv og sin
familie

Ovdáneapmi Utvikling (i
både positiv og negativ ret-
ning)

**Ovddimusat, vuosttažet-
tiin** Først og fremst

Ráddjet Begrense

Rájes, rádjai Fra til (om
strekning og tid)

Riddu Kyst

Rievdan Endring, forandring

Riggodagat Ressurs feks gull,
kull, olje, fisk, kopper, osv

Roassu Katastrofe

Russu Vulkanutbrudd

Sadji Sted

Siseana Innland

Sitnoáhpi Gresslette

Sivva Årsak

**Stuoris, stuorát, stuori-
mus** Stor

Stuorrut Øke (om tall og tell-
bare forhold)

Uhccut Synke (om tall og
tellbare forhold)

Unni, unnit, unnimus Liten

Urbaniseren Urbanisering,
folk flytter fra landsbygda til
byene, byene vokser

Váikkuhus Konsekvens, virk-
ning

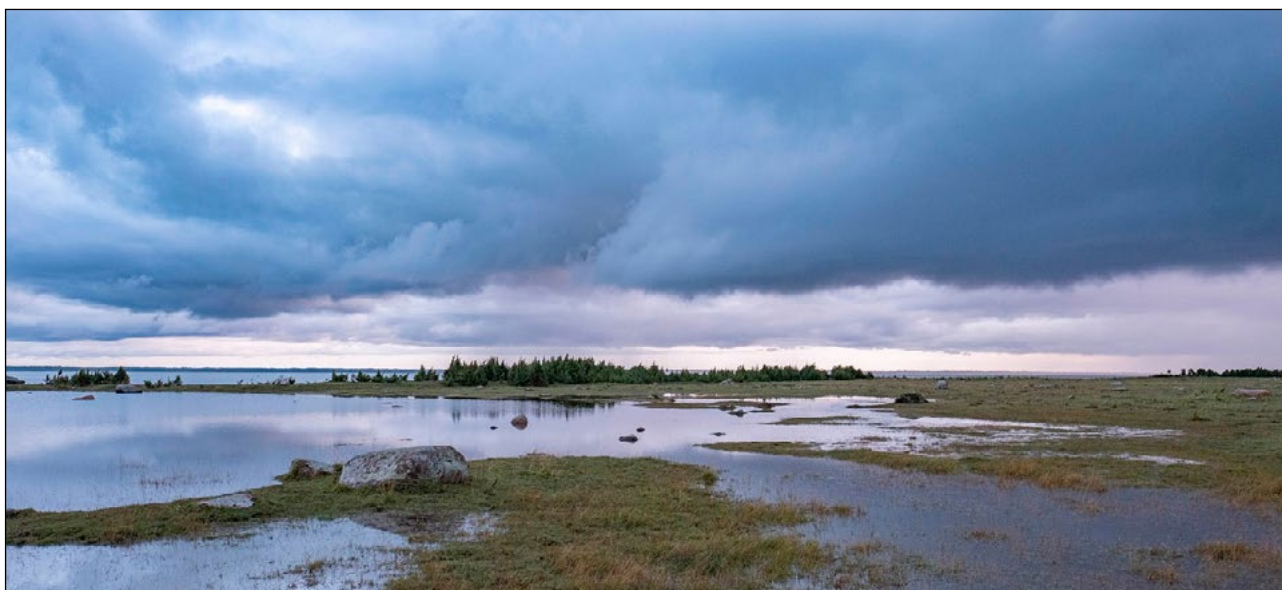
Várreaski Fjellplatå, terrasse,
avsats, rampe

Várregilga Fjellside

Vealaheapmi Undertrykking

Viidodat Utstrekning, areal

Vuollegiseana Lavland

Njeaššeana. Govven Psubraty, Pixabay.

OASSI 1 Máilbmi

Oahppoplána LK06S máhttoulbmilat

Mål for opplæringen er at eleven skal kunne

- lokalisere og dokumentere oversikt over geografiske hovedtrekk i verden og sammenlikne ulike land og regioner
- gjøre rede for samiske benevnelser på landskapsformer
- bruke samfunnsfaglige begreper i fagsamtaler og presentasjoner med ulike digitale verktøy og bygge videre på andres bidrag

Duogášdieđut oahpaheaddjái

Dát oassi *Máilbmi* ja vuosttaš kapihttal *Máilmmioasit* dán girjjis lea sierra, ja olles bealli girjjis lea dasa várrejuvvon.

Máilbmi lea buot álbmogiid ja ealibiid ássanbáiki. Das leat iešgudetlágan eananhámit ja dálkkádagat. Daid guovlluin leat olbmot ásaiduvvan ja ovddidan máhtu das mo eallit ja birget juste doppe. Dán oktavuodas mii defineret doahpaga «Máilbmi» dego dat olgguldas duohtavuohta mii min birrasis lea (verden). Dás leat dan vel ráddjen dušše eananhámiide. Jogat, jávrrit, várit, sullot, ábit, eatnamat leat šaddan nu mo leat dađe mielde go eana lea rievdan ja go olbmot leat ásaiduvvan ja geavahišgohtán ja rievदान eananhámiid ja eananguovlluid. Ii goasse ovdal historjjás leamaš ovttage ealitšlájás (olbmos) nu stuorra váikkuhus máilmmi rievdamii, go dál. Teknologiija ovddiduvvo beaivvis beaivái ja dat mii mannan mánus lei ođđa, lea dál boaris. Teknologiija bokte mii sáhttit sihke «mátkkoštit» miehtá máilmmi ja vákšut luondduroasuid, dálkkiid ja eará dáhpáhusaid mat áitet olbmoeallima ja birgenlági. Teknologiija sáhtta maid divvut ja leat ávkin čoavdit muhtin máilmmi hástalusaid jos dat geavahuvvo rivttes láchkai.

Muhtimat oaivildit ahte olmmoš lea lokten iežas bajábeallái luonddu ja viggá stivret luonddu ja máilmmi eanadagaid iežas dárbbu ja mángii ekonomalaš dárbbuid ja ovdáneami mielde. Muhto mii eat muite ahte min luondu lea dego elliid luondu ja ahte mii stivrejuvvot ain daid seammá dárbbuin go geađeáiggeolmmoš. Mii dáhttut eambbo ja čohkket ja oastit eambbo. Dákkár dábit leat stuorra áitagiin lundui ja

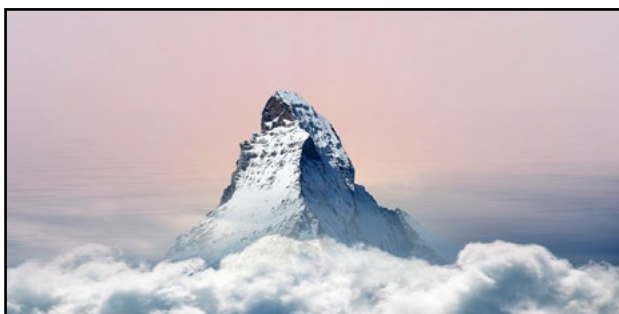
birrasii. Seammás leat mis kognitiiva bealit mat veahkehit min plánet ja plánaid mielde guoddevašvuođa ovdáneami mielde eallit. Mis lea máhttu ja dieđa ja danne mis seammás lea stuorra ovddasvástádus leat mielde lámčimin dakkár dili máilbmái ahte buohkat birgejit ja sáhttet eallit ávdalaččat. Dađe bahát ollu máilmmi fámoaleamos politihkkárat orrot ollu oaivvehis mearrádusaid dahkamin. Dakkárat čuhcet sihke máilmmi álbmogiid ja lundui, ja muhtimin manná áibbas boastut ja ollu rievdadusain ja sin mearrádusain eat vel dieđe váikkuhusaid.

Metodalaš tipsat

Oahppit galggašedje dán kapihttalas oahppat gos máilmmi (earret Eurohpá, mii gieđahallo Min eana 2 girjjis) stuorámus jogat, várit, várreráiddut sullot leat ja stuorra eananhámiid birra. Sii galget barggadettiin hárvánit oaidnit ja geavahit kártaid ja kártagovvosiid. Barggadettiin galget oahppat sámi luonddunamahusaid ja almmiguovlluid namaid automatiseret njálmmálaš gielas.

Dát oassi lea sierra oassi ja lea jurddašuvvon álggahanoassin olles girjái. Mii ávžžuhit geahččat: *Planet earth* dán oasi álggaheamis dahje loahpaheamis. Dat gávdno Netflixas.

Muđui mii ávžžuhit ságastit eatnama ja eananspáppa birra. Maid oahppit jurddašit? Maid sii dihtet ja leat lohkan? Váldet globusa ja kárta-girjjiid ja internehtas govaid ja geahčadehket ja ságastehket dan birra makkár eananhámit leat daid iešguđet guovlluin.

Guovddáš doahpagat

Aski *Platå, avsatas, rampe*

Báktesládja *Bergart*

Čáhcejohtu *Vannføring*

Čázádat *Elvesystem*

Čohkka *Fjelltopp*

Dálkkádat *Klima*

Dálkkádatavádat *Klimasone*

Duolbbáš *Liten slette*

Geavli *Bue, feks en øybue, øyer som henger sammen under havoverflaten*

Gohpi *Grop*

Gorsa *Dyp kløft*

Gorži *Vannfall, foss*

Jávvásit *Å dekke*

Kontineantapláhta *Kontinentalplate, sammenhengende tektoniskplate med tørt land,*

Loaiddahat *Delta*

Luokta *Bukt*

Mearrabodni, mearrabodnepláhta *Havbunn, havbunnsplatene utgjør havbunnen*

Nannán *Fastland*

Njeaššeena *Våtmark*

Nuorri *Sund*

Sedimeanta *Avleiring, bunnfall som fremkommer i en grumset væske som står over tid*

Sitnuáhpi *Gresslette*

Suolojoavku *Øygruppe*

Suorranit *Dele seg*

Šaddodat *Vekst*

Várrečielgi *Fjellrygg*

Várreráidu *Fjellkjede*

Viidodat *Areal*

Čohkka. Govva: Marisa, Pixabay.

Oahpaheaddji sáhttá jearrat omd gos leat Seychellat? Ja oahppit galget hárrjnit ja máhttit geavahit almmiguovlluid sániid čilget gos dat lea. Dán oktavuodas ohppet ollu doahpágiid, omd almmiguovlluid ja eananhámiid namahusaid.

Dahje sáhtti-behtet ságastit dan álggu/geologalaš historjjá ja dan fysalaš fáktáid birra, ja eará planehtaid birra. Sáhtti-behtet ráhka-dit/duddjot planehtaid čájáhussan. Mii ávžžuhit joavkkuin bargat ja ahte ohppiin leat ođđaseamos kártagirjijt, bargokárttat (gávdnojit neahttasiidduin): <https://calliidlagadus.org/do/m%3%a1il-bmek%3%a1rttat.html>), máilmmikárta seainnis, interneahhta ja globusat sajis. Maiddá kártta mii lea oahppogirjii s 48 ja 49 dán girjii sáhttá fláshet vai oahppit oidnet gos guovllus lea makkár dálkkádat.

Evttohusat resurssaide

Planet earth filbma/dokumentára ráidu (Netflix)

<https://www.nrk.no/urix/verden-i-bilder-2019-1.14364651?index=0#album-1-14702673>

<https://calliidlagadus.org/do/k%3%a1rttat-oahpahussii.html>

Oahppit sáhttet ođđasiid geahččat ja neahttaaviissain lohkat máilmmiođđasiid ja mearkut máilmmikártii gos dáhpáhuvá ja mii. Nrk:as čohkkejit juohke vahkus govaid miehtá máilmmi, Verden i bilder: <https://www.nrk.no/urix/verden-i-bilder-2019-1.14364651>. Dát sáhttá leat heivvolaš fáttá álggaheapmái dahje loahpahit fáttá.

Muhtimin lea dehálaš hállat, ságastit: máilmmi = eksistensiella gažaldagat. Eksistensiella gažaldagaide eai gávdno oktageardánis rivttes vástádušat. Daid birra ságastit ja digaštallat ja das gávdnat iežas «luotta» ja iežas vuogi eallit ja čoavdit ja jáhkkit.

Rabas gažaldagat:

- Mo/man láchkai sáhttit mii váikkuhit dasa ahte buohkaide máilmmis šaddá buoret eallin?
- Maid sáhtán mun dahkat?
- Man láchkai sáhtán mun váikkuhit dasa?
- Maid ferten rievdadit iežan eallimis ja dábiin?
- Mii lea dehálaš eallimis?
- Mii dahká eallima veara eallit? Ustibat? Bearaš? Fuolkkit? Diŋggat?

Vástádusat/kommentárat bargobihtáide s 36

1. Riikkat mat leat Bengalluovtta gáttiin:
India, Bangladesh ja Myanmar
Riikkat Ruksesábi gáttiin:
Egypt, Israel, Jordan, Saudi-Arabia, Sudan, Eritrea ja Jemen. Persialuovtta gáttii: Iran, Irak; Kuwait, Saudi-Arabia, Qatar ja Ovtta-stuvvon Arábalaš Emiráhtat.
2. a) Máilmmioasit mat gávnnadit Atlánttas:
Eurohpá, Afrihká ja Amerihká.
á) Gaska-Atlántalaščielgi lea meara bajábealde earret eará dátkko: Islánda, Bjørnøya ja Asores-sullut.
b) Gaskamearálaš čiekjalasas sullii 3500 m.
3. Muhtin sullot mat gullet dáid suolojoavkkuide.
a) Polynesia: Kiribati, Tonga, Tuvalu, Samoa, Hawaii j.e
á) Melanesia: Admiraltitetz sullot, Bismarcarkipelet, Salomonsullot, Santa Cruz sullot, Fiji j.e.
b) Mikronesia: Mariana sullot, Karoliinnat, Marshallsullot, Vulkánasullot ja Gilbert-sullot.
4. Eanut Ásias mat leat namahuvvon teavsttas:
Chang Jiang, Huang He, Indus, Ganges, Brahmaputra, Honshui He, Ob, Jenisej ja Lena.
5. a) Rocky Mountains iešguđetge várre-ráiddut: Bitterroot range, Front range, Wasatach Range
á) Ordarádjá Norggas: Jotunheimen 1200 m
Ordarájáin lea stuorra erohus sivas go: lea dálkkádat mii mearrida gokko ordarádjá lea. Omd. man liekkas, man biekkus, man olu arvá jna.
6. Guđe riikkaide gullá Himalaya:
India, Pakistan, Nepal, Kiinná ja Bhutan.
7. a) Liigeábit mat gullet Indiaáhpái: Arabia-mearra, Bengalluokta ja Máttá Jiekŋa-mearra.
8. a) Dáhtonrádjá lea jurddašuvvon sáhcuvavvipolas máttapolii, mii sirre guovlluidd goabbat dáhtonii. Dat mearkaša ahte guovlluin ii leat seamma beaivemearri.
á) Go dáhtonrádjá rasttildat oarjin nuorttas de fertet lasihit ovttá jándora. Lonuhit dáhtona ovttá jándora ovdalii.
b) Stuorámus áigeerohus mii sáhtta leat lea 14. tiimma.
č) Áigeerohus gaskal Kárášjoga ja Tokyo lea 7 tiimma.
9. Dollagierdu Marianat, Mikronesia, Melanesia
10. Papua New-Guinea, Maledivat, Seychellat/Seychellsullot ja Marshallsullot
11. a) Váikkuhusat sáhttet leat ahte eana dan guovllus gollá, guolle-, šaddo ja elliid-šlájat uhccánit, doapparnuoskkideapmi, bargu ja dienas guovllu olbmuide, dienas guovllu gávppiide ja hoteallaide
á) Kiinná movra, Great Barrier Reef, Norgga jiehkkit, Lofuohta-varit, Venezia

Guovddáš doahpagat

Allaetnamat *Høyland*

Allodat *Høyde*

Aski *Platå, avsats, terasse, rampe*

Álbmotmeahcci *Nasjonalpark*

Birastahttit *Omslutte*

Buođđu *Demning*

Buvttadit *Produsere*

Dálkkádat *Klima*

Dálkkádatrivedan *Klimaendring*

Dárbu *Behov*

Eanangollan *Jorderosjon*

Fievrrideapmi *Frakt*

Goahccemuorra *Bartre*

Goikkádat *Tørke*

Gokčat *Dekke*

Guovlu *Område*

Jalgadas *Slette*

Johtalus *Trafikk*

Máilmmi árbelistu *UNESCOs*

Verdensarvliste

Márkanstivrejupmi *Markedsstyrt*

Meareheamet *Overdådig, umåtelig*

Mieđabealde *Skyggesiden*

Multinationála, mángganationála

Mangenasjonal, multinasjon, firme som eies, drives og produserer fra mange land. Alt ettersom hvor det lønner seg mest, økonomisk.

Njuoskkadat *Nedbør*

Oassestáhta *Delstat*

Roassu *Katastrofe*

Ruvke *Gruve*

Stealli *Platå, avsats, terasse, rampe*

Suologeavli *Øybue*

Suorgi *Felt, forgreining*

Šaddoeana *Vekstjord*

Salgat *Tine om frossen jord*

Šattodat *Vekst*

Viidut *Spre, vokse*

Vuođđoávnas *Råvare*

Vuollegiseatnamat *Lavland*

KAPIHTTAL 1

MÁILMMIOASIT

Metodalaš tipsat

Álggaheapmin sáhtta oahpaheaddji čohkket nehtas govaid iešguđet guovllus máilmmis: gč omd. Verden i bilder, NRK. Váldit eret teavstta ja árvádallet ja ságastehket:

Maid oaidnibehtet govas? Guđe máilmmioasis govat/govva leat váldon? Manne don jáhkát nu?

Heive maid álggahit prošeaktabarggu. Joavkobargu/párrabargu gos oahppit gesset máilmmioasi ja barget dainna. Dalle sáhttet iešguđet osiide čiekŋudit, omd fáktadieđut, álbmot/álbmogat, eanahámit, historjá, eamiálbmogat, ealáhusat, dáidda, biepmu (ráhkadehket biepmu iešguđet guovlluin máilmmis), dálkkádat ja šattodat, osku

Mii ávžžuhit maid čađahit «Generealla doahpagat» ohppiiguin ovtas, jos ehpet leat dahkan dan, ovdal go álggahehket lohkat girjji kapihttala.

Geavahehket buori áiggi čiekŋudit fáddái ja árvvoštallat digitála reaiddu mainna ovdanbuktit.

FILMMAT:

Oseania: *Rabbitproof Fence, Australia (historjjálaš soahtedráma)*

Ásia: *Slumdog millionaire, Drageløperen, Historien om Pi*

Davvi-Amerihkká: *What's eating Gilbert Grape?, Forrest Gump, Wounded Knee, Geronimo, Precious*

Lulli-Amerihkká: Pablo Escobar narkoliga birra leat dahkkon filmmat/filbmaráiddut. City of God (eallin favelain), Rio (animašuvdna), De magiske

Andesfjellene. Dokumentára. 2019. Netflix. Netflix

Afrihká: *Kapernaum*

GIRJJIT/TEAVSTTAT:

Tropihka rievssat. Inger Marie Aikio. DAT. 2016

NEAHTTASIIDDUT:

<http://whc.unesco.org/en/list/>

<https://www.nrk.no/urix/verden-i-bilder--2019-1.14364651?index=0#album-1-14702673>

Duogášdieđut oahpaheaddjái

Ásia

Ásia lea máilmmi stuorámuš máilmmioassi, ja dáppe áššet ge eanemus olbmot (sullii 5 miljárdda). Dat mearkkaša ahte 60 % olles máilmmi álbmogis ássá Ášias. India ja Kiinná leat dat riikkat gos áššet eanemusat olbmot. Eanaš olbmot áššet gávpogiin ja johkagáttiin. Eurásia lea oassin Ášias, ja ožžon namas go dat lea eanapláhta man alde lea sihke Eurohpá ja Ásia. Uralvárit, Ruoššas dahket ráji Ásia ja Eurohpá gaska. Nubbi rádji oarjjás manná Storra Kaukasus bokte ja Suezkanála buohta fas Afrihkái. Ábit birra leat Polaáhpí davvin, Jaskesáhpí nuortin, Indiaáhpí lullin ja lullioarjin fas Gaskaáhpí, Egeamearra ja Čáhppesmearra ja Ruksemearra. Ollu sullot sihke Indiaábis, Jaskesábis ja Polaábis gullet Ášiai.

Ásia juohkit viđa oassái; Davvi-Ásia, Guovddáš-Ásia, Nuorta-Ásia, Máttaoarje-Ásia ja Oarje-Ásia. Ášias leat 52 riikka. Durka ja Ruošša leaba Eurohpás, Egypt fas Afrihkás. Kasakhstan, Aserbajdsjan, Armenia ja Georgia maid sáhhtá dadjat leat sihke Ášias ja Eurohpás. Stuorámuš riika lea Ruošša, ja unnimus fas Maledivat-sullot. Measta olles Ásia lea davábealde ekváhtor, dušše muhtin Indonesia-sullot leat lulábealde. Davimus báiki lea Kapp Tjelkuskin Sibirjás ja Lulimus báiki fas Tanjong Bulus Malaya-njárggas. Ásia riddu lea birrasii 70 000 km guhki.

Ášias leat alla várit ja rásseguolbanat/sitnuábit. Rásseguolbanat šadde go alla várit ja bávtiid bázahusat luovvanedje/golladedje ja gahčče ja dahke guolbaniid. Tibet-guolbanat leat gaskamearálaččat 4000 mehtera allodagas. Arabias, Davvi-Indias, Máttanuorta-Ášias ja Kiinnás leat viiddis, šattolaš guovllut vuolleatnamiin. Doppe áššet maid ollu olbmot, ja eanemusat daid storra, guhkes jogaid gáttiin. Ášias lea ollu jávrrit, ja muhtimat dain leat sáivačáhcejávrrit ja seaguhus jávrrit ja sáltečáhcejávrrit. Baikaljávri. Araljávri ja Káspiamearra leat muhtimat dain. Maiddái jogat leat guhkit. Euftrat, Tigris, Ob Indus, Ganges, Mekong, Chang Jiang leat muhtimat. Ásia stuorámuš sáttomeahcci lea Gobi-sáttomeahcci. Dat gokčá oasi Kiinnás ja oasi Mongolias. Njárggat leat India, Čukči, Jamal, Arabia-njárga, Malakka-njárga, Kamtsjatka-njárga ja vel eará. Storra sullot leat Sri-Lanka, Maledivat, Indonesia, Filippiinnat, Taiwan, Japan, Novaja Zemlja ja eará.

Buot dálkkádatšlájat gávdnojit Ášias. Dáppe deaivvadit polaguovluid buollašat, liegga tropalaš arvevuvddiin. Storra iešguđetlágan

Tibetas Himalayas. Govva: Pixabay.

duovdagat ja eatnanguovllut váikkuhit dasa ahte temperaturrat váikkuhit áibmojohtimii nu ahte dálkkádagat sierranit ja šaddá stuorra erohus davvi ja lulli guovlluin. Ásias leage mihtiduvvon goit buollašeamos temperaturvra goasse mihtiduvvon eatnan alde: -67,8 C gr Nuorta-Sibirjjás. Gaskanuorttis fas lea hui liekkas; alimus mihtiduvvon temperaturvra Israelis: 53,9 cgr. Alla Himalaya-várreráidu dahká ahte lákta, liegga áimmut mat bohtet ábiin loktanit áibmui váriid buohta ja gahččet arvin, erenoamážit Nuorta-Indiai. Nu ahte muhtin sajiin Ásias lea dan geažil ollu arvi. Dát dagaha maid syklonaid ja taifunaid mat leat orkánat. Syklonat bohtet Indiaábis ja taifunat fas Jaskesábis. Omd. dat (taifuna) mii čuzii Filippiinnaide skábmamánu jagi 2013.

Sáttomeahcit ja rásseguolbanat leat ollugat davvin ja oarjjábealde Arabia-ábi. Dát guovllut ožžot liegga ja báhka áimmu Afrihkás.

Ásias lea sihke duottar (davvin), táiga, lastamuorravuovdi, sáttomeahcci, rásseguolbanat (goike báikkiin) ja tropalaš arvevuovdi. Muoraid čuollan lea dagahan erošuvnna erenoamážit Kiinnás ja Himalaya vilttiin.

Sivas go leat ollu iešguđetlágan dálkkádagat ja šaddoguovllut, leat Ásias maddái ollu eallišlájat. Muhtimat leat midjiide oahppásat; gumpe, rieban, guovža, boazu ja ealga. Lassin leat luođu-heasttat. Rásseguolbaniin ellet gáiccat, gasellat, sávzzat ja kamelat. Allelis fas ellet muohtaleopárddat, yakburrut ja pandat. Subtropalaš guovlluin ellet fas tigerat, ábegáhtut ja čáhcebøffelat. Indonesia sulluin ellet krokodillat ja gearbmašat. Tropalaš guovlluin leat ollu iešguđetlágan divrrit, beaivelottit ja čuoikkat.

Buot stuorámus máilmmioskkoldagat leat vuolgán Ásias: Risttalašvuohta, juvddálašvuohta, Isláma, Buddhisma ja Hinduisma. Noaidevuohta leamaš ja lea ain hui guovddážis ja praktiserejuvvo erenoamážit davviguovlluin, muhto maiddá eamiálbmogiid gaska arvevuovddiin. Kristtalaččat leamaš hui áŋgirat mišuneret miehtá Ásia, muhto dál leat buddhisma ja hinduisttalaš oskkoldagat fas lassánišgoahtán ja maiddá oarjjás ja Eurohpái ollen. Yoga ja Zen leat muhtin oasis mat ollugat Eurohpás leat váldán atnui. Dás sáhtá oaidnit guđe oskkoldagat leat gos, Ásias. <https://callidlagadus.org/do/m%3a1ilmmi-religiuvnnat.html>

Ásias ássat máilmmi riggámusat, muhto maiddá máilmmi geafimusat. Riggámusat ellet Kiinnás, Indias, Jáhpanis, Taiwanis, Lulli-Koreas, Indonesias, Hong Kongas, Singapores ja lassin vel Gaskanuortta oljoriikkain. Minerálat dego ruovdemálbma, mangan, datni, nikkel ja krom, ja olju ja luonddugássa buktet Ásias ollu sisaboáđu. Muhto eanemus sisaboáđu buktá eanadoallu. Eanadoallu lea eanaš Ásia álbmogiid váldeoaláhus. Riissat, teadjalasttat, bummolullu, duhpát, šattut ja ruotnasat šaddet ja buvttaduvvojit ollu Kiinnás ja Indias. Guolásteapmi lea dehálaš sisaboáhtu japánalaččaide, indonesialaččaide, kiinnálaččaide ja Thaieatnama álbmogiid.

Industriija ja industrijabuvttadeapmi (biillat, duhkorasat, biktasat, skuovat, teknologiiija) lea dál sirdojuvvon riikkaide gos bálkkát leat vuolimusat. Dát leat riikkat dego Thaieana, Kiinná, India, Filipiinat, Taiwan, Malaysia, Vietnam, Bangladesh.

Afrihká

Afrihká lea máilmmi boarráseamos eana. Dáppe leat ge gávdnon boarráseamos sihke olbmo ja elliid dávttit. Badjel bealli nannámis leat bajožis bákteslájat prekambrium áiggi rájes. Dutkit jáhkket ahte olbmonáli (homosapiens), nu go mii dan otna dovdat, lea oktii dáppe vuolgán 100 000–150 000 jagi dassái. Eanadoallu gos šaddadedje gortni ja maiddá dolle šibihiid dego gusaid ja sávzzaid álggahuvvui Afrihkás 10 000-12 000 jagi dassái ja daga ahte dán guvlui lassánedje olbmot. Storra, fámolaš álbmogat nu go greikkalaččat ja romalaččat koloniserejedje álggus osiid Afrihkás. Arabárát fas koloniserejedje 600 jagi dassái storra osiid Davvi-Afrihkás. Isláma ja áraberiid kultuvra lea Davvi-Afrihkás hui nanus. Muđui ráđđe kristtalašvuohta ja Afrihká dološ oskkoldagat. Kristtalašvuohta čuovui áŋgiris miššonearaid. 1700-logu rájes leat Eurohpá riikkat kolonialiseren ja juogadan guovlluid miehtá Afrihká. Dušše Liberia ja Etiopia eaba kolonialiserejuvvon. Dekolonialiseren álggahuvvui maŋŋá nuppi máilmmisoađi, ja dál leat buot riikkat olahan fas iešstivrejumi ja iešmearrideami.

Gaskaáhpi ja Giblartarnuorri sirrejit Afrihká Eurohpás. Afrihká juhko guovlluide: Davvi-Afrihká, Oarje-Afrihká, Guovddáš-Afrihká, Lulli-Afrihká ja Nuorta-Afrihká. Doppe leat 54 stáhta, 8 ráddjejuv- von guovllu (territorier) ja 2 stáhta mat eai leat dohkkehuvvon vel stáhtan (Somali-riika/Somaliland (oassi Somalias) ja Oarje-Sa- hara mii guhká leamaš Marokko stivrejumi vuolde). Afrihkás leat 3 monarkiija ja earát leat republiikat. Stuorámuš riika lea Algerii ja unnimus fas Seychellsullot. Gambia lea unnimus daid riikkaid gaskka mat gullet Afrihká-nannámii. Oarjjabealde lea Atlántaáhpi ja nuorttabealde fas Indiaáhpi ja Ruksesáhpi (davvinuortan).

Afrihká lea máilmmi lieggaseamos eanaguovlu ja orru ge tropa- laš ja subtropalaš dálkkádatguovllus. Dáppe leat sihke tropalaš, šattolaš arvevuovddit ja subtropalaš goikeguovllut/sáttomeahcit. Sahara lea 8 mill km². Danne doppe lea sihke šattolaš tropalaš arvevuovddit main leat ollu šaddošlájat ja maiddá goikeguovllut. Doppe leat olbmot gilván muoraid, vai guovllut eai galgga eambo guorbat. Muhtin sajiin, erenoamážit davvinuortan leat agálašruonas lastamuorat. Muhtin sajiin ábit ja áhperávnjit ja Afrihká sajádat mearrida ollu das makkár dálki ja arvi/lávttas/ goikkis doppe šaddá. Muhtin guovlluin leat arveáiggit. Doppe sáhtá arvit 3 mánu ja dan áiggis bohtá visot arvi guhkes áigái. Muhtin arveáiggiid sáhtá arvit uhcán, dahje ii obba boađe ge, ja dalle sáhttet sihke eallit ja olbmot nealgot jámas jos ii šatta biepmu.

Tropalaš Afrihkká.
Govva: Isaac Turay, Pixabay.

Dušše 6 % Afrihká eatnamis lea gilvojuvvon. Dološ vuogit ja dološ reaidut dagahit ahte eanadoallu dáppe ii leat nu beaktil. Lulli-Afrihkás šaddadit šattuid (frukt) mainna fas ráhkadit viinna maid eksporterejit olgoriikkaide. Afrihkás lea maid ollu minerálat omd diamánttat, golli, veaiki ja olju. Dát buktet riikkaide nu go Lulli-Afrihkái, Angola, Zambiai ja Congoi sisabođu. Dát leat minerálat main lea alla árvi ja main riikkat dinejit ollu, muhto lihkká riikkat leat geafit. Korrupšuvdna/ekonomalaš njihtan lea sivvan dasa ja dat bisseha ekonomalaš ovdáneami dáid riikkain. Datte ollu Afrihká riikkat leat lihkostuvvan demokrátalaš stivrenvugiid ásahit ja dain lea leamaš stuorra ekonomalaš ovdáneapmi. Ovdamearkkat leat: Lulli-Afrihká, Namibia, Eritrea ja Kenya.

Mátta-Amerihkká

Eanaš oassi Mátta-Amerihkká eatnamis lea ekváhtora lulábealde ja sierrana Davvi-Amerihkkás Panama-nuori buohta. Jaskesáhpi orru oarjjabealde ja nuorttabealde fas Caribiamearra ja Atlántta. Lullin dahká Draker-nuorri rájá Antarktisa vuostá. Mátta-Amerihkkás leat 12 stáhta. Golbma dain leat davábealde ekváhtora, ja golbma eará stáhtain fas lea oassi davábealde. Lassin lea okta fránka guovlu; Guyana, ja okta brihttalaš kolonija: Falklandsullot. Davvin leat muhtin fránka, brihttalaš ja vuolleeatnanlaš sullot. Stuorámuš riika lea Brasil ja unnimus fas Surinam.

Mátta-Amerihkkás leat sihke alla várit, várreráiddut, alážat ja vuolleeatnanguovllut. Andesvárit leat alla várit mat dahket várreráiddu. Váriid gaska leat guolbanat. Alážat leat nuorat go várreráiddut ja leat Amazonas joganjálmis ja leat šaddan go Amazonas lea guhkes áiggi badjel fievrriidán sáddo mii lea šaddan alážin. Dát leat buorit šaddoeatnamat Argentinas, Paraguayas ja Brasilas. Amazonas lea máilmmi čáhcevalljimus čázádat.

Andesvárit dagahit Mátta-Amerihkká dálkkádaga molsašuddi, ja viiddis guovlluin lea tropalaš arvevuoddedálkkádat. Mátta-Amerihkká leage danne dat máilmmioassi gos eanemusat arvá. Seammás lea dáppe maid sáttomeahcci gos ii leat arván 400 jahkái. Váriid allodat, govdodatgráda sajádaga ja m.b.á mearridit dáid guovlluid dálkkádaga.

Stuorámuš čoahkkeásson lea davvinuortta riddoguovlluin. Siskkit Patagonias fas lea olmmošvátnivuohta ja ávdin guovllut. Brasil lea dat riika gos lea stuorámuš olmmošvalljivuohta. Bealli Mátta-Amerihkká álbmogis ássat dáppe. Olbmot dáhttut fárret gávpogiidda. Mátta-Amerihkká eamiálbmogat lea álggus

Machu Picchu, Peruas. Inkká eami-
álbmot dološ orrun. Govven: Georges
Gatto, Pixabay.

bohtán Davvi-Amerihkás ja ásaiduvvan Amazonas johkagáttiide. Eamiálbmogat geat álggahedje eanadoalu Andesváriid vuole, oaguhuvvojedje eret iežaset eatnamiin go Eurohpálaččat bohte ja válde sin eatnamiid. Dat gárte dalle báhtarit váriid alážiidda gos ain otne ássat. Muhtin eamiálbmogat leat álggu rájes jo ásahan eanadoalu ja birgenlági Andesváriin. 1500-logu rájes bohtigohte eurohpálaččat, nammalassi Spánskalaččat ja portugisalaččat. Sii bukte sihke šlávaidda ja njoammudávddaid. Sii koloniserejedje stuorra ja viiddis guovlluid ja suoládedje ja rievdedje Inka-riikka golliid ja silbbaid. Eará eurohpalaš riikkaid álbmogat nu go Stuorra Británnia, Frankriika ja Vuolleeatnamat maiddá koloniserejedje Máttá-Amerihkás, erenoamážit davvin ja nuortan. Manjá bohte maiddá duiskalaččat (erenomážit manjá nuppi máilmmisoađi), japánalaččat, ja indialaččat ja maiddá norgalaččat. Go Portugal ja Spania čanastagat ložže manjá Napoleon-sođiid, de morránedje nationalisttat ja dagahedje militeara-stuimmiid ja gáibidedje iešmearrideami ja iešstivrejumi. Rájit sirdašuvve ja rivde mángii sođiid geažil. Veahkaváldin (vold) leavvagođii ja šattai dábálaš vuohki stivret ja fámu váldit. Báikkálaš militeara fápmoválddit ja diktatuvrrat šadde ja levve 1960 -1970-loguin ja levve gitta 1990 lohku. Dát čuzii erenoamážit gefiide. Ođđaáiggis leamaš demokrátalaš gurutpolitihkka ja riikkat leat fas ráfáiduvvan ja ovdánan ekonomalaččat. Dál (2018) lea čuožžilan heahti ja moivi Venezuelas go opposišuvdnajođiheadji Juan Guaido lea USAs ja eará oarjemáilmmi riikkain (ii Norggas) ožžon doarjja cealkit iežas riikka jođiheadjin. Muhto Presideanta Nicolaus Maduro ii vuollán guođdit presideantastuolu. Maduro lea olmmošvuoigatvuođaid rihkkon, earret eará goddán opposišuvdnii gullevaččat olbmuid, ja ii dohkket ahte álbmot čoahkkana miellačájehemiide ja gáibidit presideantta mannat. Presideanta fas mávssaha ja dát dilli lea

dagahan ahte álbmot váilu dálkasiid, borramuša ja eará dárbašiid. Ollugat leat báhtaran ránnjáriikkaide. Lea hui suddu go ná lea šaddan, go Venezuelas lea ollu industriija ja olju mas sisaboahu sáhtášii leat ávkin riikka álbmogii.

Mátta-Amerihkás lea spániska-, fránska-, eangals- ja portugála-giella váldogielat lassin eamiálbmogiid gielaide. Eatnašat čuvvot romalaš katolalaš risttalaš oskku.

Riikkain main lea eanemus industriija leat Brasil, Argentina, Chile ja Venezuela. Bolivia ja Peru leat geafes eanadoalloguovllut. Gefiid ja riggiid gaskka lea Mátta-Amerihkás stuorat erohus go eará guovlluin máilmmis. Storra gávpogiiguin leat ollu gefiid áso-dagat (favelat) stuorra ja finna alla visttiid gaskka. Smávvadálo-laččat buvttadit eanadoallobuktagiid iežaset atnui, ja muhtimat vuvdet gálvvuideaset márkaniin, muhto dat buoremus ja šatto-leamos eatnanguovllut leat váldon atnui stuorra-buvttadeapmái (storproduksjon) ja ásahan plantášaid gos šaddadit kakáo, káfe, šattuid ja báhpuid (bønner). Dáid eatnamiin barget eanabargit fuones bálkkáid ovddas. Viiddis eatnamat maid geavahuvvojit šibitguohtumiidda. Mátta-Amerihká eksportere ollu bierggu, maddái ullu olgoriikii. Mátta-Amerihká ekonomii ja buorránii go oaččui kapitála Eurohpás ja Davvi-Amerihkás. Muorra ja guolli lea maddái stuorra eksportagáivu. Lassin lea ruvkedoaimma gos buvttadit veaikki (kobber), nitrat, dani (tinn) ja ruovdemálmma. Árbevirolaš bivttas ja stoffa – gođđin ja biepmoráhkadeapmi lea šaddan industriijan stuorra gávpogiin dego Sao Paulos, Buenos Airesis ja Rio de Janeiros. Turisma lassána ja buktá sisaboáđu ere-noamážit Brasílii, Ecuadorii, Bolíviai, Peruii, Chílii ja Argentinai. Eksporta lea datte unnit go importa ja danne bissu ge ain gávpe-dássi vuollebázan.

Davvi-Amerihkká

Davvi-Amerihkká sáhtá juohkit ná: Anglo-Amerihkká mas leat Canada ja USA (oktan Alaskan), dasto Gaska-Amerihkká mas lea Mexico, Caribiija, Bermuda ja Bahamas (dát gohčoduvvo maddái Láhten-Amerihkkán). Lassin gullá vel Kalaallit Nunaat/Grønland mii lea davvinuortan. Davvi-Amerihkká sierrana Ásias Beringnuori buohta ja Mátta-Amerihkás fas Colombia ja Panama rájá alde. Ábit mat leat birra leat: Polaáhpi davvin, Jaskesáhpi oarjin ja Caribiija-áhpi lullin ja Atlánta nuortan. Hawaii lea suolu Jaskesábis, ja gullá geográfalaččat Oseániai muhto politihkalaččat USA:ii. Kalaallit Nunaat/Grønland fas gullá politihkalaččat Eurohpái, muhto geográfalaččat Davvi-Amerihkkái.

Stuorámus oassi Davvi-Amerihkás lea tempererejuvvon dálkkádatguovllus, muhto datte leat ollu iešguđetlágan dálkkádagat ja šaddoguovllut fas dan siskkobealde. Davvinuortan lea Árktalaš duottar. Canadas ja oarjin USAas leat viiddis guossamuorravuovddit. Californias ja Lulli-Oregonis leat agálašruonas lastamuorravuovddit. Oarjin lea Jaskesáhpi, ja galggašii gáddit doppe lea lieggaset, muhto, galbma California-rávnjit ollet gitta gaskamuddui rittu. Mexico oarjeguovlluin lea Subtropalaš dálkkádat, nuortan fas arvevuovdi ja savánnat. Dán guovllus lea beaivvadat ja liekkas ja goikkis, muhto dávjá skoaddu/mierká. Lullioarjin lea sáttomeahcci ja rásseguolban-dálkkádat. Gaska-Amerihkás ja Caribijias lea tropalaš dálkkádat. Báhkát ja liegga rávnjit dagahit dávjá orkánaid ja tornadoid čakčat.

Davvi-Amerihká olmmošlohku njiedjá, ja sullii 60 % álbmogis ássat USAas. Davvi-Amerihká eamiálbmogat geat ássat árktalaš guovlluin leat inuihtat ja aleuhtat. Muđui leat Native Americans. Eurohpálaččat boahthohte 1500-logus rájes. Eatnašat bohte Storra Británias, Frankriikkas, Spanias, Irlánddas, Duiskkas, Itálias, Skandinávias ja Ruoššas. Stuorámus gielat šadde dasto eurohpalaš gielat dego eangalsgiella, spánskkagiella ja fránskkagiella. Muđui leat Native Americans gielat dat nubbi storra giellajoavku. Šlávát mat 300 jagi badjel bohte Afrihkás, lea storra oassi Davvi-Amerihká álbmogis, erenoamážit lullin ja nuortan USAas ja Caribijia-sulluin.

Kristtalašvuohta ja dalle protestánttalaš suorgi lea dat stuorámus oskkoldat maid eatnašat Davvi-Amerihkás čuvvot. Romalaškatolalaš kristtalašvuohta lea stuorámus daid guovlluin gos hállet fránska- ja spánskkagiella. Muđui lea juvddálašvuohta maid storra oskkoldat miehtá USA.

USAas, Mexicos ja Canadas leat ollu luondduresurssat dego olju, gássa, koalla ja čáhcefápmu. USA lea okta máilmmi riggámus ja eanemus industrialiserejuvvon riikkain máilmmis. USA gávppaša ollu sihke Canadain ja Mexicoin. Gaska-Amerihká riikkat fas leat geafit ja doppe buvttadit ja vuvdet eanadoallobuktagiid dego káfe, sohkar, duhpát ja máissa. Davvi-Amerihkás fas buvttadit bierggu, (šibit ja vuoncáčivggaid) gortni, ja mielkki ja vuostá eksportagálvun. Maiddái guolásteapmi lea dehálaš Alaskas ja Kalaallit Nunaatas/Grønlanddas. Bálvaleapmi, finánsa ja gávppašeapmi addá bargguid ollu olbmuid, erenoamážit USAas ja Canadas. Turisma fas buktá veahá dietnasa Caribijia-sulluide.

Arkeologalaš, geologalaš ja genehtalaš iskosat čájehit ahte vuosttaš olbmot bohte Ásias ja johtaledje Beringia (Beringmuotkki) bokte Alaskai, Canadai ja USAii. Dát dáhpáhuvai 18 000-15 000 jagi dassái. Sii ledje bivdoolbmot geat johte ja bivde stuorra elliid. Nubbi sisafárregeaidnu lei Davvi-Amerihká oarjeriddu. Jiekŋa lei salgan ja rittus ledje ollu fállát, njurjot ja guolli. 12000 jagi o.m.á/o.Kr lei ledje paleo-álbmogat ásaiduvvan miehtá Davvi-Amerihká. 1500-logu rájes leat eurohpálaččat koloniseren Davvi-Amerihká. Eamiálbmogat gillájedje go eurohpálaččat bohte ja válde sin bivdoguovlluid ja dađis gáržžidedje sin bivdoguovlluid ja bilidedje sin eallinvugiid ja birgenlági. Fránskalaččat ja Stuorrabritánialaččat sohte gaskaneaset. Stuorra-Británia lei gievrramus ja sin guovllut viidánedje. Jagi 1776 sii geassádedje Stuorra-Británias ja ásahedje USA. 13 stáhta sohpe dán ja ráhkadedje vuođđolága ja viiddidedje guovllu ain oarjelii. Muhtin osiid oste Frankriikkas. (Louisiana)

Lulli USA-oassestáhtat geassádedje dán ovtastuvvon-stáhtain ja ásahedje sierra ovtastumi. Dat dagahii fas sisriikkasoadi maid davvi-stáhtaid ovtastupmi vuittii ja šláva-gávppašeapmi nogai. Sisriikkasohti álggii jagi 1861 ja nogai jagi 1865. Canada ovtastuvvui iešmearrideaddjin riikan jagi 1867. British Colombia šattai Canadai jagi 1871 ja Newfoundland gárttai Canada vuollasaš jagi 1949. USA ostii Alaska Ruoššas jagi 1867, ja nu leat riikkarájit otne ain.

1800- ja 1900-logus bohtigohte ollu sisafárrejeaddjit Eurohpás USA:ii ja Canadai. Maiddái norgalaččat ja sámít. Nuppi máilmmisoadi rájes go USA veahkehii Eurohpá riikkaid fas julggiid ala, de USA lea čavgen iežas máilmmiviidosas politihkalaš ja ekonomalaš rolla. Danne USA lea oasálastán ja ain oasálastá sođiin, nu go Gaskanuorttis.

Hawaii ja Alaska golastuvaiga USA-oassestáhtaide jagi 1959. 1960-loguin ožžo Afrihká-šlávaide maŋisboahhtit seammá vuoigatvuođaid go eará USA ássit.

Oseania

Oseania lea Jaskesábis. Stuorámus eanaguovllut leat oarjin ja lullin Jaskesábis. Dat lea juhkon 14 stáhtaide. Čieža monarkiija ja čieža republiha. Lassin leat vel Amerihká, Austrália, Fránka ja Aotearoa/New Zealand guovllut. Stuorámus riika lea Austrália ja unnimus lea Nauru.

Alaska. Govva: David Mark/Pixabay

Eanaš oassi Oseánias orru tempererejuvvon tropalaš dálkkádatguovllus. Doppe lea alla áibmodeaddu ja ollu arvi. Dieđusge dát dagaha tropalaš šattuid ja arvevuovddiid. Austrálias fas leat goike rásseguolbanat ja sáttomeahcit, erenoamážit oarjin ja guovddážiis. Aotearoas/New Zealanddas fas lea ollu vuollegisdeaddu ja dávjá arvi. Danne doppe lea nu šattolaš ja eanaguovllut.

Danne go Oseánia lea nu sierra, de dáppe šaddet ja ellet eallit mat eai gávdno eará sajiin máilmmis. Dat leat kengurut, koálaguovžžat ja njunneealli, gotkaborrit. Mайдái lottit dego kiwit ja unduláhtat eai gávdno go Oseánias.

Stuorra-Británia kolonialiserii Austrália ja Aotearoa/New Zealand ja mángga eará sullo 1770-logus. Dat lei vuosttaš guovlu maid sii kolonialiserejedje. Dan sivas go dát guovlu koloniserejuvvui mángga geardde 250 jagi badjel, de leat vilges olbmot eanetlogus dáppe. Sii leat eangalsolbmuid, fránskalaččaid ja ásia-laččaid manisboahhtit. Eamiálbmogat leat aborigiinnat ja maorit, lassin leat vel melanesit, mikronesat ja polynesat.

Kristtalašvuolta lea stuorámus ja deháleamos oskkoldat dán guovllus. Stuorámus gielat leat eangals- ja fránskagiella. Maorit leat maid iežaset giela ealáskahttimin. Sii leat ásahan ja álggahan skuvllaid gos oahpahuvo maorigiella ja maorigillii.

Oseánia lea/mearkkaša ábiid guovlu ja dan dihte sii ráđđejit stuorra ja viiddis ábiid guovlluid. Dán láhkai sii sáhttet vuovdit guolástanlobi eará riikkaide nu go Jáhpánii ja USA:ii. Deháleamos eanadoallobuktagat leat kakáo ja banánat ja sohkar. Šibitdoallu ja erenoamážit sávzadoallu sáhtta eksporteret sihke ullu ja bierggu. Austrália viiddis rásseguolbaniin guhtot šibihat mat galget šaddat borramuššan olbmuide miehtá máilmmi. Mайдái turistadoaimmat ja eará riikkaid suodjalusdoaimmahagat buktet sisaboađu Oseániai.

Gáldu: Store Norske Leksikon/snl.no

Kaikoura, Aotearoa/New Zealanddas.
Govva Kewl, Pixabay.

Vástáduusat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo? s 44

1. Man stuoris lea Ásia eará máilmmiosiid ektui? *Ásia gokčá 1/3 oasi máilmmi nannámis. Oarjin nuorttas lea measta seamma guhkes gaska go bealli máilmmis.*
2. Galle riikka logi stuorámus riikkas gullet Ásiai? *Ruošša, Kiinná ja India*
3. Manne lihkada eana nuorta ja nuortamáttá Ásias (geologalaččet go geahčat)? *Gu guovlu lea eanangarra-pláhtaid, nubbi kontineantapláhta ja nubbi mearre-bodnepláhta rájá ala. Geologalaččet leat dat guovllut lihkadeaddji guovllut.*
4. Mii lea Ásia stuorámus sáttomeahci namma? *Gobi sáttomeahcci*
5. Mo geahččala Kiinná bissehit sáttomeahci viiduma? *Bissehit vuovdečuohppamiid ja gilvit vuovddi sáttomeahci birra.*

Muittátgo? s 52

1. Man ollu olbmot ássat Sibirijás? *33 miljovvna*
2. Manne lea Sibirijás duolloduottar/tundra máizagoahtán? *Dálkkádatrievdamiid váikkuhusat*
3. Mas oaivildit dutkit garradálkkiid boahit? *Dálkkádatrievdamiin, go duolloduottar máizá de muohta bissu oanehat ja oanehat áiggi eatnamis ja eana lieggana.*
4. Gos lea máilmmi stuorámus čáhcefápmo rusttet? *Kiinnás, Golmma ávžžis Chiang Jiang eanus.*
5. Namat muhtin sivaid manne dat čáhcefápmo rusttet lea dagahan garra digaštallamiid. *Birasgáhttenorganisašuvnnat ja earát Kiinnás ballet makkár birasváikkuhusat dan geažil ges šaddet.*

Muittátgo? s 64

1. Guđe golmma váldoguvlvi sáhtta India juohkit? *Deccan šleadđu, mađđin, davvin indialaš vuolleatnamat ja Himalaja*
2. Mii lea guokte eanu namma mat ráhkadit oktasaš loaiddahaga ovdal go golgaba Bengalluktii? *Brihma ja Krishna eanut*
3. Gos lea Lakkadiivvat suolojoavku? *Arabiamearas*
4. Namat guokte ealli mat leat áitojuvvon Indias? *Leopárda, ledjon, indialaš elefánta ja Bengal-tiger.*
5. Goas šattai India iehčanas riikan? *15.8.1947*
6. Mii lea albmá dahje dievddu namma gii lei guovddážiis friijavuodá oččodeamis Indiai? *Mahatma Gandhi*
7. Guđe eanu mielde lea Indiai ožžon namas? *Indus*
8. Goas ja gos álggahuvvui harappakultuvra? *Sullii 5000 jagi dassái Induseatnogáttiin.*
9. Gos šaddagohte gilážat? *Miehta Ganges-eatnogátte.*

Muittátgo? s 67

1. Manin lea Bangalore dovddus? *It ja teknologijja geažil. Dohko leat sihke nationála ja internationála fitnodagat ceggen fitnodagaid.*
2. Mat leat buorebus báikkit Indias valáštallanbukčiide? *Lakkadiivvat suolojoavkkut, Arabiamearas*
3. Manne balahit olbmot juhkančáhcegálduid nuorta máttá Ásias? *Olbmot leat sorjavaččet eanuin ja ballet šaddamis juhkančázi haga*
4. Mii lea Taj Mahal? *Mausolea, stuorra huksehus/visti gosa máŋga olbmo leat hávdáduvvon.*

5. Manne lea Sundarbans álbmotmeahcci?
Doppe lea mangrovevuovdi mas leat mánggalágán áitojuvvon ja hárvanaš eallit.
6. Manne lea Bollywood dovddus? *Dat lea máilmmi stuorámus filbmaindustriija.*

Muittátgo? s 76

1. Maid mearkkaša sátni Afrihká?
Doppe gos lea beaivvadat
2. Man ollu boarráseappot leat báktesárgumat maid Afrihkás leat gávdnan go dan maid Eurohpás leat gávdnan? *35 000 jagi*
3. Manin gohčoduvvo «min eadni» dákteriggi maid Afrihkás lea gávdnan? *Lucy*
4. Mat leat Afrihká guokte alimus vári namat?
Kilimanjaro ja Kirinyaga (Mount Kenia)
5. Mii lea máilmmi stuorámus goržži namma?
Victoria goržžit. Afrihkálaččat gohčodit dán goržži Mosioitunya. Dat máksá suovva mii bajánastá/čeargu.

Muittátgo? s 78

1. Namat golbma stuorra sáttomeahci Afrihkás. *Sahara, Kalahari ja Gobi*
2. Čále nu galle ákka go fuobmát mat čilgejit manne Afrihkás leat dálkkádatrievdamat?
3. Man galle giela leat Afrihkás? *Birrasii 200*
4. Man ollu olbmot ožžot čázi Victoriajávrris?
Birrasii 30 miljovna olbmo

Muittátgo s 83

1. Makkár eanadat lea Máttá Afrihkás eanemus? *Alladuolbbažat*
2. Namat ovttá dovddus álbmotmeahci Máttá Afrihkás? *Krüger álbmotmeahcci*
3. Mii lei vuosttas álbmoga namma geat elle máttá ja nuortaafrihkás máttabeali Zambezi? *sanálbmot ja khoikkhoikálbmot*
4. Mii lei apartheidpolitihka vuodđun?
Sirret olbmuid čearddaid ja náliid mielde.

Olbmuin geain ii lean seammá liikeivdni eai beassan eallit seammá gávpotguovlluin. Sevdnjesvaratolbmuin lei uhcit árvu go čuvgesvarat olbmuin.

5. Mat leat townships? *Bráhkagávpogat gos leat skaját main lei spellegáhtut gos ásse olbmot geain lei «uhccit árvu» apartheid politihka mielde.*
6. Gii lei Nelson Mandela? *Friijavuodá organisašuvdna ANC (African National Congress), afrihkálaš ntionála kongreassa njunuš-olmmoš.*

Muittát go? s 88

1. Mo riegádii afrikaansgiella? *Dat lea vuolgán hollándalaš gielas ja sii geat hállet dan leat hollándalaš, fránskalaš ja duiskalaš kolonisttaid manisboahttit.*
2. Manne fárrejit nu olu olbmot gávpogiidda? *Sii leat bargguid manis go eanaguovlluin eai leat barggut ja eatnamat*
3. Manne leat Máttá-Afrihkás nu buorit vejolašvuodát sávdadollui? *Goikkádagaid geažil leat gilvvaeatnamat dál šaddan guhtuneatnamin sávzzaide.*
4. Mas oažžu Máttá-Afrihká riggodagaid? *Mineralain, viidna ja šaddo ja liedđebuvttadeamis*
5. Guđe riika Afrihkás buvttada eanemus koala? *Máttá-Afrihká*
6. Masa geavahuvvojedje muorat mat čuhppojuvvojedje Cape Townas? *Viesuid huksemiidda, boaldámuššan ja skiippaid huksemii*
7. Mo váikkuhit ruvkedoaimmat birrasii? *Nuoskkida eatnamiid ja čázadagaid, stuorra hávit báhcet lundui*

Muittátgo? s 96

1. Mii lea stuorru sulluid namma mat leat Oseánias? *New Guinea, Aotearoa/ NewZealand, Davitsuolu ja Máttitsuolu ja Tasmania.*
2. Mii lea vulkána namma mii rusádii 186 jagi m.Kr.? *Taupo vulkána*
3. Mo sáhtát oaidnit ahte olgguldas fámut leat hábmen Austrália guhkes áiggi mielde? *Mohkkás jogat ja duolba eatnamat čájehit dan.*
4. Manin gohčodit Aotearoa/New Zealand álgoálbmoga? *Maori*
5. Leago Aotearoa/New Zealand Máttasuolu hápmašuvvan olgguldas vai siskkáldas fámuin ? *Aotearoa/New Zealand Máttasullo gal leat eatnama olgguldas fámut hábmen*

Muittátgo? s 98

1. Mo lea Austrália šaddan dovdat dálkkádat-rievdamiid maŋimuš jagiid? *Eanet goikkádat. Muhtin guovlluide lea uhccán arván ja muhtin guovlluide ii leat arván mánga jahkái*
2. Guđe gielat leat Austrália almmolaš gielat? *Eangalsgiella ja lagabui 200 eamiálbmotgiela*
3. Galle giela hállojuvvo Papua NewGuineas ? *Birrasii 820*
4. Guđe suolojovkui gullá Tikopia? *Salomonsulluide*

Muittátgo? s 105

1. Mii lea erošuvdnabázahus? *Dat lea bázahusat luonddus guhkes áigge eanango-lladeamis. Erosjonsrest.*
2. Makkár eananhámádat lea eanemus Austrálias? *Eanaš vuolleeatnamat (lavland). Sitnoábit main lea belohahkii sáttomeahcit.*
3. Gos leat Austrália váldu eanadoalloguovllut? *Stuorra savánnain ja sitnoábiin*

4. Mii lea Austrália alimus vári namma? *Mount Kosciuszko*
5. Mii lea máilmmi stuorámus korállaoazi namma? Gos lea dat? *Stuorra korállamearrabávttit/ Great Barrier Reef. Dat leat Austrália nuortamátta rittus, Queensland oassestáhtas*

Muittátgo? s 109

1. Guđiin oassestáhtain áppet eanemus olbmot? *Golmma nuortaleamos stáhtas Queenslandas, New South Walesas ja Victorias áppet badjel 18 miljovna*
2. Manin gohčodit Austrália eamiálbmoga? *Aborigiinnat.*
3. Goas bohte sii dohko? *Sullii 40 000 jagi dassái*
4. Goas álge eurohpálaččat koloniseret Austrália? *1788 rájes*
5. Mii lea Austrália oaivegávpoga namma? *Canberra*

Muittátgo? s 112

1. Masa geavahuvvojit suoidneduolbbažat/ áđggat mat leat sáttomeahci birra? *Eanaš lea sávzzaide ja šibihiidda guhtoneana.*
2. Namat guokte divrrasgeađggi maid Austrálias bohket? *Opálat ja diamánttat*
3. Guđe guovllus lea Austrálias váldu industriijaguovlu? *Austrália nuortamátta guovllus New South Walesas ja Sydney ja Melbourne lahka*
4. Manne dahje mo sáhtta Great Barrier Reef billašuvvat? *Jos mearra menddo sakka lieggana. Eallit loktet vassis temperatuvrras. Olles ekosystema sáhtta korállaoziin billašuvvat jos mearra ain lieggana.*

Muittátgo? s 123

1. Maid oaivvilditgo dadjat Anglo-Amerihká ja Latiinna Amerihká? *Namat Anglo-Amerihkká ja Latiinna-Amerihkká bohtet das go Stuurra Británna kolonialiserii Davvi-Amerihká ja Spania ja Portugála (ja Frankriika) fas Gaska ja Máttá-Amerihká. Danne leat Gaska- ja Máttá-Amerihkás latiinnalaš gielat váldogielat ja Davvi-Amerihkás fas eangals (Anglo) giella.*
2. Gos Máttá-Amerihkás gávdnat eatnamiid mat sulastahttet eatnamiid mat leat Norggas? *Chile máttarittus lea eanet dakkár mearragáttit go min guovlluin, vuonat ja báktesullot.*
3. Mii lea MáttáAmerihká stuorámus várreáiddu namma? *Andesvárit*
4. Mii lea stuorámus vuollegis-eatnamiid namma? *Pampasat*
5. Makkárat leat Argentiinná pampasat oaidnit? *Viiddis muorahis suoidnejalgadasat.*
6. Guđe ealli manjis leat Galapagossullot ožžon namas? *Galbarihcis, mii boares spánskkagillii lea Galapago*
7. Manne lea Galapagossulluin čoaskáset go maid galggašii jáhkkit dien govdotatgrádas? *Sullot leat dan báikkis gos njeallje stuorámus áhperávnnji gávnnadit. Go dát galbma ja liegga mearračázit seahkánit, de šaddá hui mánggabealat ealibiid eallin doppe. Okta rávnnjiin lea galbma máttit ekvatoriála rávdnji mii bohtá Antarktisis. Dát rávdnji váikkuha garrasit sulluide.*
8. Mii lei dan dovddus dieđaalbmá namma gii bođii Galapagos sulluide 1800 logus? *Charles Darwin*

Muittátgo? s 131

1. Mii lea erenomáš mangrove-vuvddiin? *Mangrove vuovdi birge dáid eanemus ekstrema birrasiin máilmmis, gos eará šattut*

eai báljo birge Mangrovemuorra lea ruonas birra jagi. Das leat assás leairalágan lasttat mat girdet sáltečáhcediškasa.

2. Man stuoris/viiddis lea Brasila muđui Máttá-Amerihká ektui? *Brasila eatnamat gokčēt sullii beali Máttá-Amerihká eatnamiin*
3. Man stuoris lea Brasila olmmošlohku muđui Máttá-Amerihká olmmošlogu ektui? *Bealli Máttá-Amerihká álbmogis lea Brasilalaččat.*
4. Guđe olmmoščearddat ássēt Brasilas? *Leat eanaš dán golmma guovllu sisafárrejeddjiid manjisbohttit, namalassii eurohpálaččaid, afrikálaččaid ja asiáhtalaččaid (eandalit GaskaNuortti guovlluid), lassii riikka eamiálbmogiid manjisbohttit.*
5. Mii lea Amazona eamiolbmuid eallinláhki? *Sii ellet árbevirolaš vuogi mielde, bivdduin, guolástemiin ja gilvet vel muhtin šattuid*
6. Mii lea jungel? *Suhkkes vuovdi liegga dálkkádatguovlluin, nugo tropalaš arvevuovdi.*
7. Manne lassána stuorra gávpogiid olmmošlohku nu johtilit? *Gávpogat sturrot nu johtilit go olbmot geat ássēt doaresbealde, fárrejit gávpogiidda ja go riegádit ollu mánát.*
8. Mii lea favelas? *Geafesolbmuid ássanguovllut*

Muittátgo? s 134

1. Gos Brasilas lea eanaš oassi industriijas? *Eanaš industriija lea São Paulo, Rio de Janeiro ja Belo Horizonte gávpogiin dahje dáid lahka*
2. Mas ráhkaduvvo bioetanola ja masa adnojuvvo dat Brasilas? *Brasilas ráhkadit bioetanola sohkarhápožis dahje sohkarbuvttadeami bázahusain. Etanola gohčoduvvo bioetanolan go ii leat ráhkaduvvon fossiila boaldámušas*
3. Mii ii leat nu buorre dainna go bioetanola ráhkadit? *Dat ii ráhkat CO₂*
4. Manne dárbbáša eana arvevuovddiid?

Arvevuovdi loaktá dán CO₂ gássa fotosyntesas nu ahte eana beassá eret dán gássas. Oažžu lohkat ahte «arvevuovdi buhtista áimmu»

5. Man ollu ealli- ja šaddošlájat jávket juohke beaivvi arvevuovdenjeaidima geažil? Navdima mielde jávket máilmmis juohke beaivvi birrasii čuođi slája, šattut ja/dahje eallit vuovdenjeaidima geažil.

Muittátgo? s 140

1. Mat stuorra ábit/mearat leat DavviAmerihká birra? Jiekamearra davvin, Caribiamearra ja Mexicoluokta máddin. Nuortan lea Atlánta áhpi ja oarjin fas Jaskesáhpi.
2. Mii lea Rocky Mountaina vulkána namma mii rusádii 1980:s? Mount St. Helen
3. Guđe álbmotmeahcis lea «Old Faithful» geysira? Yellowstone álbmotmeahcis
4. Mii gávpogiid billašuvai measta álfárot 1906:s eanan doarggástusa geažil? San Francisco
5. Namat guokte álbmotmeahci mat leat Rocky Mountainas. Banff National Park, ja Jasper National Park leat máttit oasis Canadalaš Rocky Mountainsis
6. Gosa joavdat jos johtit fatnasiin Jaskesábis Atlántii GaskaAmerihkás? Panamai ja Caribiamerrii
7. Man dihtii ožžo Oarje-India sullot namaset? Go Columbus vulggii Portugálas, de lei áigon borjjastit Indiai. Son borjjastii oarjjás, ja go joavddai dáid sulluide, oarjin Atlánttas, de son navddii iežas Indiai joavdan. Manjá leat gohčodišgoahtán dáid sulluid Oarje-India suolun.

Muittátgo? s 144

1. Guđe guovtti sajis máilmmis lea vel siseatnanjiekŋa? Davvin, davit poláraavádagas lea viiddis duollduottar, guovllut main lea girse, doppe lea Ruonáeana ja de vel lea Antárktisis
2. Mii dáhpáhuuvvá go eanadoallit pumpejit bodnečázi njuoskadit eatnamiid? Bodnečázi dássi njedjá sakka, ja de eai ole šat ruohttasat čáhcai. Danne jápmet šattut ja sáttomeahcci viidu
3. Guđe báikkis Kanadas lea dinosaurus musea? Calgary
4. Guđe guokte eamiálbmoga leat eallán Davvi-Amerihkás? Native Americans ja inuihtat ja aleuhtat
5. Guđe Canadalaš stáhtain hállet fránskkagiela? Quebec

Muittátgo? s 152

1. Makkár eanadat lea situábis/prearias? Suoidnemeahcci. Dat mii ráhkada dán situábi eanadaga, leat garra biekkat ja uhccán njuoskkadat. Biegga dagaha ahte eana goiká johtileappot, ja danne eai bálle muorat šaddat. Nuortalis, njuoskaset guovlluin, šaddet guhkes suoinnit, nugo hirse (gordnesuoidnešlájat). Duokko dáikko šaddá vel muhtin áikamuorra ja eará muorat. Oarjin, gos lea goikásat eana, doppe šaddet vel hárvvibut muorat ja oanehet suoinnit, nugo durrá.
2. Guđe stáhtas lea Everglades? Florida
3. Mii eanuid lea ráhkadan Grand Canyon gorssa? Colorado eatnu
4. Mii lea nu erenoamáš Yellowstoneiin? Yellowstones boahťa lieggačáhci eatnamis bajás birrasii 10 000 saji. Leat badjel 200 geysira. Yellowstone lea dat guovlu máilmmis gos leat eanemus geysirat ovttá sajis. Muđui leat liegga čáhcegáldut mas leat

hui ollu minerálat. Yellowstone mearkkaša fiskes geađgi.

5. Man guhkki lea máilmmi guhkimus redwoodmuorra? 115m

Muittátgo? s 156

1. Gos lea Death Valley? Nuorttabealde Sierra Nevada
2. Mo/ manne oaččui Death Valley dien nama? Leahkái bohte olbmot golli ohcat. 1849:s jápme mánggas goikui ja nealgái, danne gohčodišgohte dán leagi Death Valley:an (Jápmineahkin)
3. Mii lea Stuurra Sáltejavvri amerihkálaš gillii? Great Salt Lake
4. Manin gohčoduvvo amerihká davimus stáhta? Alaska
5. Mo bohte vuosttas olbmot Amerihkkái arkeologaid dieđuid mielde? Eanaš arkeologat jáhkket vuosttas olbmuid bohtán Amerihkkái Beringnuori mielde gaskal 15 000 ja 50 000 jagi dassái.
6. Goas bohte Amerihkkái eanemus sisafarrejeaddjit? Eanemus sisafarrejeaddjit bohte 1800-logu gaskamuttus gitta vuosttas máilmmisoađi rádjái
7. Manin gohčodit daid olbmuid geat bohtet riikkain mat gullet Latiinna-Amerihkkái? Latiinna-Amerihkkán.

Muittátgo? s 161

1. Maid gilvet alladuolbbažiin? Nisut ja máissa
2. Maid gilvet USA máttimus guovlluin? Appelsiinnaid ja ruotnasiid
3. Mii lea USA deháleamos energiiagáldu? Olju
4. Gos lea Microsoft fitnodat ja maid buvttada dat? Seattle lahka. Máilmmi dovdoseamos dihtorprográmma ráhkadeaddji
5. Gos hearjidii Kathrine nammasaš orkána? Louisianas Mexico-luovtta lahka.

Vástádušat ja kommentárat bargobihtáide

BARGOBIHTÁIDE S 68 ÁSIA JA INDIA

KÁRTABARGGUT

1. a) Ábit ja liigeábit Ásia birra leat: Indiaáhipi, Arabiamearra, Máttá-Kiinná mearra, Jaskesáhipi, Okhotskmearra, Japanmearra, Fiskesmearra, Sulumearra, Nuortá-Kiinnámearra, Bengalluokta, Thaieana-luokta, Makassar-nuorri, Beringnuorri, Celebesmearra.
á) Gávppogat main lea badjel miljovvna ássi

Nr	Gávpot	Riika	Olmmošlohku (millioner)
1	Tokyo	Jáhpan	38.2
2	Delhi	India	27.1
3	Shanghai	Kiinná	25.2
4	Beijing	Kiinná	22.0
5	Mumbai	India	21.6
6	Osaka	Jáhpan	20.4
7	Dhaka	Bangladesh	18.9
8	Karachi	Pakistan	17.6
9	Kolkata	India	15.1
10	Chongqing	Kiinná	14.1
11	Guangzhou	Kiinná	13.6
12	Manila	Filippiinnat	13.3
13	Tianjin	Kiinná	11.9
14	Shenzhen	Kiinná	10.9
15	Bangalore	India	10.8
16	Jakarta	Indonesia	10.6
17	Chennai	India	10.4
18	Seoul	Máttá-Korea	9.8
19	Bangkok	Thaieana	9.6
20	Hyderabad	India	9.4

Gáldu: ripleybelieves.com

2. a) Ruošša leavvá 15 guhkkodatgráđa/meridiána ja 11 áigesona badjel oarjin gitta nuorttas
á) Ruošša riikka viidodat lea 4 govvodat-

gráda badjel davvin gitta máttás.

b) Canada: 2 govdodatgráda, 4 guhkkodatgráda, USA: 3 govdodatgráda ja Kiinná: 5 guhkkodatgráda ja 2 govdodatgráda

- India davimus báikkis Amritsaras máttimus báikái Nagercoilii lea km 2625 km áimmu mielde. 1 cm = 150 km. Dán guovtti báikki gaskkas lea 17,5 cm. Rehketstuhkka šaddá dalle ná: $150 \times 17,5 = 2625$ km.
- Stuorámus gávpogat man bokte dát ruovdemáđijat mannet leat: Novosibirsk, Jekaterinburg, Omsk ja Chelyabinsk. Moskva ja Vladivostoka gaska lea olles 9289 km.
- Njálmmálaš hárjehallan. Hástal ohppiid geavahit almmiguovlluid namahusaid sámegeillii ja luonddudoahpágiid dego: rádjá, johka, eanu, várri, guovlu, báiki. Áinnas geavahit kárttaid veahkkin čilgehusas. Ávžžut ovdanbuktit ja geavahit njálmmálaš giela ovdanbuktimis.
- Njálmmálaš hárjehallan
- Čállin-hárjehallan.
- Skovi gávnnaat dás: http://www.calliidlagadus.org/govat/doc/dhl_skovvi.pdf

BARGOBIHTÁIDE S 91 AFRIHKÁ JA MÁTTA-AFRIHKÁ

KÁRTABARGGUT

- Vuolládagain: Oranje, Molopo Badjosiin: Limpopo, Vaal
- Rift Valley manná Tanzania, Uganda ja Etiopia čađa.
- Sahara sáttomeahcci lea logi riikkas: Marokko, Algerie, Tunisia, Libya, Egypt, Sudan, Tsjad, Mauritania, Mali og Niger ja Oarje-Sahara. Kalahari sáttomeahcci ges: Botswana, Namibia ja Máttá-Afrihká
- Ábit mat birastahttet Afrihká: Indiaáhpi, Atlánta, Gaskamearra ja Ruksemearra

- Bargokárta gávnnaat dás: <http://www.calliidlagadus.org/govat/doc/afrihkka.pdf>
- Namibia, Botswana, Zimbabwe, Swazieana, Lesohto, Kalahari, Ukhamba/Drakensberg, Cape Town, eThekweni/Durban, Krüger álbmotmeahcci, Johannesburg, Tshwane/Pretoria, Buoridoaivvonjára, Kapp.
- Skovi gávnnaat dás: http://www.calliidlagadus.org/govat/doc/dhl_skovvi.pdf
- Oahppanstrategiijat leat strategiijat maid mii geavahit go áigut oahppat juoidá. Oahppanstrategiijat mat heivejit dán okta-vuođas: duogáš dieđuid doaimmahit/aktiiviseret, systematiseret teavstta omd jurddakártan, VØSL/DHML skovvi, ovttasčállin, dárkilis lohkan/nærlesing/ohcat dahje «bivdit» dihto dieđuid teavsttas, oahppanságasteapmi; guovttis ságasteaba ja digaštallaba teavstta ja duogášdieđuid ovttas. Geavahit oahppostrategiijaid gáibida ahte oahppi máhtta daid geavahit. Sáhtta maid geavahit áiggi hárjehallat iešguđetlágan oahppostrategiijaid geavahit. Oahpaheaddji dalle modellere. Oahppanstrategiijat: <https://calliidlagadus.org/do/oahppanstrategiijat-anus.html>

BARGOBIHTÁIDE S 114 OSEÁNIA JA AUSTRÁLIA

KÁRTABARGGUT

- Oahppi galgá geavahit kreativitehta ja geahččat ja árvvoštallat man hápmásaš su mielas lea New-Guinea.
 - New Guinea gullá dán guovtti riikii: Papua New-Guineai (nuorttabealde) ja Papua Indonesiai (oarjjabealde). Oaivegávpot Port Moresby
- Aotearoa/New Zealand kárta s 91 oahppogirjjis dahje kártagirjjis sáhtta gávdnat kárta.
 - Oaivegávpot Wellington

- Alimus várri davvisullos lea Mount Ruapehu (2797mmb).
- Alimus várri máttasullos lea Aoraki/Mount Cook (3724 mmb).
- Máttasullo vuonat leat oarjin ja máddin

3. Austrália ruovdemáđijat leat dehálaččat fievrin, gálvofievrirideapmái ja ekonomijii. https://no.wikipedia.org/wiki/Jernbane_i_Australia#/media/Fil:Passenger-Rail-Australia-Map.png

4. Melanesia, Mikronesia ja Polyneasia. Melanesiai gullet Papua New-Guinea, New-Caledonia, Fiji, Salomon-sullot og Vanuatu.

Mikronesia: Guam, Karolinat Marianat, Marsallsullot, Midwaysullot, Nauru, Tuvalu og Wake-suolu. Geográfalaččat gullet Hawai sullot Oseániai, muhto politihkalaččat gullet Davvi-Amerihkkái

Polynesiai gullet: New-Zealand, Cook-sullot, Niue, Fránka Polynesia, Samoa, Tokelau-sullot, Tonga ja Wallis ja Futuna-sullot.

5. Cook-sullot leat ožžon namas James Cook, muhtin brihttalaš kapteinna, manjis. Dát sullot gullet New-Zealandii.

Sullot mat gullet Cook-suolojovkui leat:

Davit sullot

- Manihiki
- Nassau
- Pukapuka
- Rakahanga
- Suwarrow
- Tongareva (Penrhyn), maiddái dovddusin dego Mangarongaro

Dát leat vuollegis sullot, atollat, dakkár korálsullot mat leat aitto dal de leat sázu bajábealde

Máttit sullot

- Aitutaki
- Atiu
- Mangaia
- Mauke
- Mitiaro
- Manuae
- Palmerston
- Rarotonga
- Takutea

Dát sullot leat alla, vulkánasullot mat leat ruotnasat. Leat maiddái atollat. Eatnat ássat dáid máttit sulluin.

Cook-nuorri, Great Barrier Reef.

7. a)

Áidna stuorragávpot nuortarittus – Perth

- Gávpogis lea dovddus operaviessu – Sydney
- Austrália goalmát stuorámus gávpot – Brisbane
- Austrália oaivegávpot – Canberra «Stuorámus greikka gávpot olggo beale Greikka» – Melbourne
- Dát gávpot lea ožžon namas dovddus dutki manjis – Darwin
- Dát lea oaivegávpot Austrália uhcimus oassestáhtas – Hobart
- Gávpot lea oaivegávpot South Australia oassestáhtas – Adelaide
- School of the Air lea váldobáiki dán gávpogis - Alice Springs

á) Oaivegávpot: Canberra: su 360 000 ássi. Sydney lea stuorámus gávpot ja doppe ássat su 4,5 miljovna obmo. Brisbane: su 700 000, Melbourne: 4, 2 miljovna, Hobart: badjel 200 000 Perth: su 1,6 miljovna

8. Oahppi ferte ohcat dieđuid interneahatas. Muite oahpahit kritihkalaš neahttageavaheami. Makkár siiddut leat duođalaččat ja makkárat leat dakkárat mat dušše vigget čohkket coahkkalemiid. Leat go siidduid

gaskkas erohusat das maid muitalit? Dása soitet oahppit dárbbasit eangalsmáhtu ja sátnegirjjiid.

BARGOBIHTÁIDE S 136
MÁTTA-AMERIHKKÁ JA BRASIL

1. Sierra Riikkat Máttá-Amerihkás
Argentina, Bolivia, Brasil, Chile, Colombia, Ecuador, Guyana, Paraguay, Peru, Surinam, Uruguay, Venezuela.
(Territoriat mat gullet eará riikkaide muhto mat leat Máttá-Amerihkás: Falklandsullot, Fránska Guyana, Máttá-Georgia ja Máttá-Sandwichsullot)
2. Doppe leat kártaide namuhuvvon beare Eurohpálaš namat. Namat bohtet Portugálas, Spánias, Stuorra Británnias, Frankriikkas mat ledje dán guovllu kolonistat. Magellannuorri lea namahuvvon muhtin Portugálalaš Magellan manjis, go son jođii diego go borjjastii birra máilmmi.
3. su 57 govdodatgr M (55° 58' 47» S)
4. Birrasii 4050 km
5. Máttá-Amerihkká: 17 840 000 **kvkm**. Norga: 385 180 **kvkm**. Máttá-Amerihkká lea sullii 46 geardde stuorát go Norga. Oahppi ferte gávnnahit mo galgá rehkenastit
6. https://snl.no/s%C3%B8ramerikanske_urfolk
<https://www.regnskog.no/no/om-regnskogen/menneskene-i-regnskogen>
<https://aldrimer22juli.no/vgs/verden/urfolk-i-s%C3%B8r-amerika>

Lea dehálaš dán oktavuodas deattuhit ahte čállosiid ja dieđuid eamiálbmogiid birra leat earát go sii ieža muitalan ja čállán. Dieđuid maid sii ieža leat muitalan/čállán iežaset birra eai gávdno internehtas. Sáttá čiekŋudit ja buohtastahttit maid dážat ja earat leat čállán ja muitalan sámiid birra. Man láhkai sii leat muitalan ja maid sii leat muitalan.

Dávjá mii oazžut dakkár «gova» dahje guottuid eamiálbmogiid ektui ahte sii leat heajut, sis lea uhccán ovddiduvvon máhtolašvuohta, luondduálbmot, geafit. Dat ii soaitte leat duohta, ja árvideames ii leat duohta. Eallindilli, buorre eallin, birgen ja máhtolašvuohta lea dávjá oarjemáilmmi ja BNB (BNP)/kapitalisttalaš mihtuid mielde meroštallon.

8. Skovi gávnnat dás: http://www.calliidlagadus.org/govat/doc/dhl_skovvi.pdf
9. <https://www.regnskog.no/>
Olbmot čullet muoraid arvevudiviin vai ožžot šibihiidda guohtumiid, muoraid, šad-dansaji eará šattuide/plántášaid, omd: soya ja palbmaolju, ráhkadit geainnuid, ohcet minerálaid. Dát doaimmat čuhcet arvevudivdiide dan láhkai ahte dat uhccot ja eamiálbmogiid ássansajit jáhket ja billašuvvet, jogat nuoskkiduvvojit. Mii dárbbasit arvevudivdiid buhtisit áimmu, bisuhit eatnama čavddisin, šattuid dálkasiidda, elliid-šattuid šlájaid bisuhit. Rikkis riikkat dego Norga addet ruđa geafes riikkaide vai dat kompenserejivčče sin sisaboádu ovddas maid livččii ožžon jos čullet vuvddiid. Datte dat maid sii ožžot ii leat doarvái dan ektui mii sisaboaktu livččii. Ollu olbmot dárbbasit bargosajiid maiddái ja ollugat barget juste arvevudivdiid čuollamin ja dakkár virggiin mat dát doaimma generere. Doaimbajut leat ahte máilmmi riikkat galget sanksjoneret ja ii gávppasit riikkain mat vuvdet omd soya šaddadan dakkár guovlluin gos arvevuovdi leat čuollan/njeaidán. Ja gielidit riikkaid importe-remis bioboaldámušaid ovddiduvvon arvevudivdiin, jna. Ođđa dieđut mo arvevuovde-čuollan váikkuha máilmmi dálkkádahkii: <https://www.regnskog.no/no/nyhet/leder-ikke-klimaet-uten-a-redde-regnskogen>

1. Oahppi ferte geavahit kártagirjji dahje googlemaps dieđuid ohcat. Ávžžuhit geavahit kártagirjji/globus álggus vai oahppá govdotatgrádaid/guhkkodatgrádaid prinsihpaid.
2. Evttohusat: Red River: Oklahoma, Louisiana, Platte: Wyoming, Nebraska, Colorado: Texas, Hudson: New York, Vermont
3. USA lea 4275 km govddimus sajis (California olggumus rittus Rhode Islandii) ja lea 6190 m.b.á (6, 190 KM) alimus sajis, Denali
4. Sullo mat gullet Canadai: Southampton Island, Queen Elisabeth Islands, Ellesmere Island, Baffin Island, Victoria Island (nuorta-oassi)
5. USA davimus sadji lea Point Barrow, 71 ° 23'20 «N 156 ° 28'45» W
Máttimus sadji lea Punta Mariato Kapp, Panamas
6. Dás gávnna bargokártta: <http://www.calliidlagadus.org/govat/doc/davvi-amerihkka.pdf>. Oassestáhtaid namat gávdnojit s 145 [oahppogirjjiis](#)
7. Oahppi ferte ohcat dieđuid internehtas. Muite oahpahit kritihkalaš neahttageavaheami. Makkár siiddut leat duođalaččat ja makkarat leat dakkarat mat dušše vigget čohkket coahkkalemiid. Leat go siidduid gaskkas erohusat das maid muitalit? Dása soitet oahppit dárbašit eangalsmáhtu ja sátnegirjjiid.
8. Florida šattai USA vuollái jagi 1845. Historjjálaš dieđuid gávnna earret eará dán neahttasiiddus: https://snl.no/Floridas_historie. Florida eamiálbmogat geat ássat Everglades čázadagas ja dan guovllu reserváhtain leat earret eará Seminole.
9. CO₂ hivvodat lea lassánan, vaikke vel lea imaš ge máilmmikonferánsaid dego Paris-soahpamušas oktasaš ulbmil ja áigu-muš unnidit dan.
Manne?
Buvttadeapmi ja geavaheapmi máilmmis lassána ja máilmmi fossiilaboaldámušaid geavaheapmi lassána. Google dáid čovvda-sániin: CO₂ utslipp USA

OASSI 2 ÁLBMOT

Oahppoplána LK06S oahppoulbmilat

Mål for opplæringen er at eleven skal kunne

- undersøke og diskutere bruk og misbruk av ressurser, konsekvenser det kan få for miljøet og samfunnet, og konflikter det kan skape lokalt og globalt
- sammenligne størrelse, struktur og vekst i befolkninger og analysere befolkningsutvikling, urbanisering og flytting i nyere tid

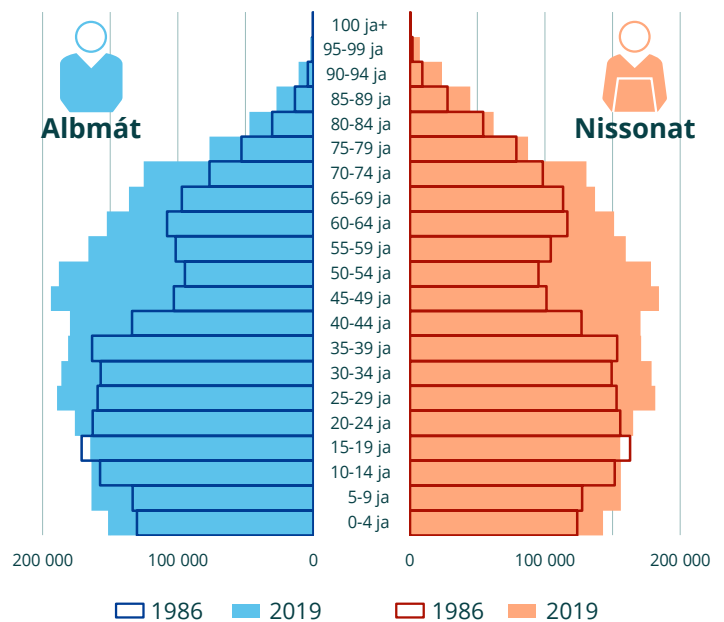
Utforskeren

- bruke statistiske kilder til å beregne og beskrive tendenser og variasjoner i samfunnsfaglige drøftinger og vurdere om statistikken gir pålitelig informasjon

Duogášdieđut oahpaheaddjái

Álbmot lea supmi visot olbmui geat ášset muhtin guovllus. Sámi álbmot, norgga álbmot, eurohpá álbmot, eamiálbmot, jna. Máilmmi álbmogat lassánit beivvis beivái. Dás sáhtát oaidnit man ollu olbmot leat máilmmis juste dál: <https://www.worldometers.info/no/> Olmmošlohku stuorru jos riegeadit eambo go jápmet. Dalle šaddá álbmotlassáneapmi ja olmmošlohku rievda. Álbmotstruktuvra čájeha fas mo álbmoga ahki ja sohabealli juohku lea dihto áigodagas. Dás oainnat mo Norgga álbmotpyramiida lea dál (2019).

Álbmogat leat iešguđetláganat ja dain leat iešguđet eallindábit, duogážat, beroštumit, kultuvrrat ja identitehtat. Sis leat maid sierralágan eallinoainnut ja iešguđet vuogit mo čoavdit servodathástalusaid. Datte lea nu ahte buhkain lea seammá olmmošárvu, danne go sii leat olbmot. Ulbmil: addit ohppiid vuodđodoahpágiid ja oktavuodaid/čanastagaid álbmot ja álbmotovddideami (befolkningsutvikling) -fáddái.

<https://forskning.no/demografi-klima-partner/en-misforstaelse-at-verdens-befolkning-oket-stadig-raskere/1260930>

Gáldu: Álbmotstatistihkka, Statistisk sentralbyrå, [ssb.no](https://www.ssb.no)

Álbmotpyramiida čájeha man stuorrát iešguđet ahkejoavkkut leat Norggas.

Máilmmi álbmotlohku stuorui hirbmadit 1960 – 1970 loguin. Muhto sierranas servodatrievdamiid geažil (nissonat álge oahpu gazzat ja bargat, prevenšuvnnat, bearašplánen, buoret dearvvašvuohta, olmmošvuoigatvuođat,) leat riegádanlogut uhccun dan rájes. Jagi 2011 leimmet máilmmis badjel 7 miljárdda olbmo. Lohku ii stuoru eisege dál nu johtilit go 1960 – 1970 loguin, muhto lihkká ON vuordá ahte máilmmis leat 11,2 miljárdda olbmo jagi 2100.

Leamaš ja lea ain garra digaštallan das ahte sáhtta go eana biebmat nu ollu olbmuid ja gierdá go eana dákkár olmmošlassáneami. Riikkaid eiseválddit ballet ahte gefiid lohku stuorru ja ahte máilbmái šaddet menddo olu olbmot. Juste dáid áiggiid dutkit ballet eambbo dálkkádatrivdadusain, sođiin/riidduin ja ahte erohusat olbmuid gaska sturrot.

Otne mii digaštallat guoddevaš ovdáneami (*guoddevaš ovdáneapmi/bærekraftig utvikling mearkkaša ahte láhčit eallima nu ahte mii dustet ja gokčat otná eallindárbbuid seammás go bisuhit eatnama/máilmmi dan dásis ahte sáhtta boahhtevaš buolvaid dárbbuid gokčat. Dás deattuhuvvo geafes álbmogiid vejolašvuohta hukset alcceseaset dábálaš buori eallima ja birgejumi*) ja mo mii sáhttit máilmmi álbmogiidda láhčit buori eallindili seammás go bisuhit luonddu, birrasa ja dálkkádaga, buori sosiála ortnegiid ja dakkár ekonomijja ahte olbmot birgejit.

Kilde: FNs verdenskomisjon for miljø og utviklings rapport Vår felles framtid (1987)

Máilmmi eamiálbmogat

Huni Kuin/Kaxinava eamiálbmot Brásilas. Govva: BilRodrigo Farhat, Pixabay.

Eamiálbmogat leat álbmogat geat ásse muhtin guovllus go kolonisttat bohte. Muhtin guovlluin máilmmis leat ollu iešguđetlágan eamiálbmogat, omd USAas leat navaho, cherokee ja earát. Dat ássat buot máilmmiosiin ja leat 250 000 miljovvna olbmo, sihke rikkis riikkain ja geafes riikkain. Eanemus dovdosat leat amerihká Native Americans, inuihtat, sámit, maorit, aborigiinnat ja sanálbmot ja amazigh ja eará čearddat Afrihkás. Ruoššas leat lassin sámiide vel čukčit ja Kiinnás ja Mongolias muhtin johtti čeardda. Eamiálbmogat leat kolonisttaid bokte gillán amas álbmogiid/kolonisttaid álbmogiid definišuvnnaid dego primitiivva álbmogin ja luondduálbmogin. Dákkár definišuvnnat leat leamaš mielde eamiálbmogiid duolbmamin ja diskrimineremin, ja čájeha man stuorra fápmu gielas lea. Eamiálbmogat leat gitta otnáži

eallán dan dilis ahte sidjiide ii leat lámhččon vejolašvuohta leat mielde oaiviloktavuođas ja servodatdigaštallamis. Sin girjjit, kultuvra, musihkka ja eará eai dihtto ja oidno ja eai leat oassin nátionálastáhta kulturárbbis ollenge. Sii leat vajálduvvon dassá go eiseválddit dárbbasit sin guovlluid ja luondduriggodagaid. Dalle dávjá gillájit veagalvöldima ja doarrádallama. Nátionálastáhtat hilgot ja gáržžidit eamiálbmogiid gáibádusaid iešstivrejupmái.

Gáldu: snl.no

Sámit

Sámit leat Eurohpá áidna eamiálbmot ja ássat davvin davviriikkain. Jagiid 1925-26 gávnnaid Konservator Numedal dološ ássanbáikkiid/duktasajiid 50 – 70 m.b.á. dasa lassin gávdnojedje dološ geađgereaiddu mat ledje 12 000 jagi boarrásat. Dát gávdnojedje Álttás ja nammaduvvui Gorrevárrekultuvran, Gorrevári maŋis gos dat gávdnojedje. Maŋná leat gávdnon dákkár geađgereaiddu ja duktasajit miehtá Finnmárkku ja Davvi-Suoma, Davvi-Ruođa ja Davvi-oarje Ruošša. Arkeologat oaivvildit ahte sámit leat álbmot mii lea vuolgán ja johttan nuortan (Ruoššas ja Suomas) ja dál sáhttit duođaštit ahte sámit leat ássan dáid guovlluin geađgeáiggis, goitge 200 jagi o.Kr. Tacitus, gii elii jagi 60 m.Kr, čálii ja namuhii sámiid davviguovlluin, iežas čállosiin. Sámi álbmot lea dohkkehuvvon dego eamiálbmogiin ja dain leat de sierra lágat ja kollektiiva vuoigatvuođat mat suodjalit ja ovddidit sin giela ja kultuvrra.

Sámegiella lea sámi álbmoga giella. Dat sierrana áibbas eará Davviriikkaid gielain ja lea vuolgán Gaska-Eurohpá urálalaš vuodđogielas birrasii 4000 o.kr. Dan rájes lea urálalaš vuodđogiella suoran ollu gielaide ja loahpas suomaugralaš gillii, suomagillii ja sámegillii. Suomagiella lea sámegiela lagamus fuolki. Storra ja viiddis gaskkaid geažil lea sámegiella maid suoran ja ovcci sierra suopmana/giela leat šaddan áiggiid čađa. Davvisámegiella lea áitojuvnon giella ja lullisámegiella julevsámegiella leat duođalaččat áitojuvnon gielat. Lágat leat ásahuvvon ja biddjon doibmii ja eará doaimmat dego sierra skuvllat ja kurssat leat doaimmas vai sámegiella galgá seailut ja ovdánit servodagas. Giella ferte geavahuvvot ja gullot jos dat galgá eallit ja doaimmat servodagas. Gielas lea ollu máhttu ja diehtu sámi servodagas ja historjjás mii sáhtta jávkat jos giella jávká. Dál fállu sámegieloahpahuš skuvllain ja leat ásahuvvon maiddái sierra sámi skuvllat gos buot oahpahuš čađahuvo sámegillii. Giellaoahpahuš bokte ii oahpa duššefal giela, muhto maiddái kultuvrra, árbevieruid, historjjá ja mitalusaid ja

Govva: Britt Hansen.

máidnasiid. Muhtin sámit eai hála dahje huma sámegiela go sii leat massán gielaset dáruiduhttima geažil, ja skuvlla ja servodat ii leat nákcen fállat dohkálaš giellaoahpahusa sidjiide. Giellaoahppan lea dieđusge maddái olbmo iežas beroštumi ja rahčamuša duohken. Ollu sámegielagat, jos vel ieža máhttet ja hálddašit sámegiela sihke njálmálaččat ja čálalaččat, välljejit eret sámegiela oahpaheamis mánáidasaset go dat gáibida ollu liige resurssaid ja návccaid ovttaskasolbmos ja diehtomielalašvuođa giellaovdáneami ektui. Goit jos nubbi váhnen ii hálddaš sámegiela.

Luohti ja juoigan lea sámi árbevirolaš musiserenvuohki. Boarráseamos sámi diktateavsttat leat luoheteavsttat. Dat ledje ráhkesvuođadivttat (Čearbm-Ovllá su. 1650), myhtat, historjjálaš mitalusat ja poesija mat govvidedje sihke olbmuid, guovlluid, elliid ja guliid. Dat lei árbevirolaččat dehálaš ja doaimmai joavkku čatnat oktii. Luohti lea duodaštan sápmelačča iešdovddu dainna lágiin ahte son lea dovdan gullelašvuođa sohki ja servodahkii go lea ožžon iežas luođi. Dan láhkai sáhtii juoigan doaibmat sihke gástan ja konfirmašuvdnan dološ sámi servodagas. Juoigan lei maddái gaskaoapmin boares oskkus. Noaidi lei joavkku viissis. Son máhtii einnostit goavdá vehkiin, ja son máhtii buoridit dávdmaid. Goavddis lei siidda opmodat ja gulai basimus dávviriid searvá. Juoigama bokte sáhtii noaidi beassat eará ilbmái ja doppe ohcat ja oažžut dieđuid maid dárbbasii čoavdit váttisvuođa dahje čuolmma. Luđiin ledje ja leat ain govvádusat das makkár servodat, biras, guovlu dahje olmmoš lea, dahje navdet iežaset leat. Dat sáhtta loktet dahje njeaidit olbmo iešdovddu. Muhtin luođit bilkidit olbmuid (bilkoluođit) ja sáhttet čuovvut sogaid ja ovttaskasolbmo, ja leat eallinahká noadđin ja givssideapmin.

Karášjot gándamáná gákti, vuoddagat, boagán ja gahppir.
Govva: Britt Hansen.

Duodji lea sámi árbevirolaš vuohki hábmet reaidduid, dávviriid ja biktasiid maid olbmot dárbbasjedje árgabeaivvis. Muorra, čoarvi, dákti, ullu ja náhkít leat luondduávdnasat mat geavahuvvojit vuodđun. Sámit leat guhkká importereren liinniid(stoffaid) ja metállaid ja maddái dain duddjon iešguđet ávdnasiid. Duojit ledje árbevirolaččat geavahusas ja muhtin duojit ledje činjavuvvon ja hervejuvvon. Otne duddjojít ollugat dušše čikŋan ja stohpogálvun. Datte lea buorre ahte árbevierru eallá ja ahte ollugat máhttet duddjot sihke biktasiid, reaidduid, fievrriid ja ollu eará. Duddjonvuogit leat iešguđetláganat báikkis báikái ja dat lea mielde riggoahttimin ja gáhttemin sámegiela go duojarat geavahit dološ duodjedoahpágiid ja dadjanvugiid duddjodettiin. Dál sáhtta vázzit kurssaid ja skuvllain oahppat ja hárjehallat ollu iešguđetlágan duddjomii. Duojarat ožžot ruhtadoarjagiid sámedikkis ja ollugat leat ásahan duodjegávppiid ja bájiid gos

duddjojit dujiid vuovdimassii. Servodagas vuhtto beroštupmi guovllu designii ja guovllu buvttaduvvon duddjon biktasiidda ja eará dávviriidda.

Sámi dološ osku heive buoret čilget geavatlaš eallinvuohkin go oskun. Noidošepmi lei lunddolaš oassin dološ sámiid árgabeaivvis. Dat gulai juohkebeaivválaš meanuide ja olles eallinvuohká. Rituálaid bokte sii doalahedje oktavuoda ipmiliiguin ja vuoiŋŋalašvuodaŋ mii bisuhii máilmmi ja olbmo leahkima. Rituála dagai vejolažžan doalahit oktavuoda sihke vássán- (máttuiguin) ja boahhteáiggiin. Dološ sámiid máilmmigovva muitala ahte gávdnojedje guokte máilmmi. Min máilbmi ja nubbi máilbmi mii lei oaidnemeahtun máilbmi. (Ruota religiovdnahistorihkkár Håkan Rydving čilgehus). Sámeielas gávdno sátnevájas dahje cealkka mii mearkkaša guovtti máilmmi gaskkas: Guovtte áimmu gaskkas. Dán olbmot dadjalit jos eai lean čuovvumin sága, dahje ledje iežaset jurdagiid «siste», ja eai čuvvon mielde. Dán cealkámuša bokte sáhtta navdit ahte sámiin leamaš guokte máilmmi, min máilbmi ja nubbi máilbmi.

Sámit jurddašedje ahte máilmmiávus lei dievva vuoiŋŋain. Dat ledje almmis, almmi vuolde, beaivvážis, mánus, násttiin, eatnamis ja eatnama vuolde. Sii jurddašedje ahte várjaleaddji vuoiŋŋat ledje maid váriin, vuovddis, jávrriin, jogain. Dát šadde diedusge bassin ja meannuduvvojedje alla árvvuin:

Ipmila lagamus lei Dierpmis, mii muhtin gálduid dieduid mielde lei bajimus ipmil. Dierpmis (máttasámegillii Horagállis) lei bajánipmil mii dagahii riđu (stoarpma) bajána ja álddagasa ja arvvi. Dat lei árvvus adnon go dat attii arvvi, mii lei buorrin šaddui. Dat buhtistii áimmu ja dávdat ja bahás vuoiŋŋat eai beassan ceagat olbmuid eallima, dearvvašvuoda ja jápmima badjel. Danne sámit das balle ja dan doahttaledje ja bálvaledje viššalit.

Beaivválaš eallima várás ledje ipmilat: Leaibealmmái lei meahcástanipmil. Leaibemuorra adnojuvvui bassi muorran, ja dan osttu geavahuvvui vuoidat dahje málet goavdá govvosiid. Erenoamážit bivddedettiin guovžža lei dehálaš addit bálvos-sállaša dasa vai gáhtte bivdiid, muđuid gale sáhtii guovža goddit sin. Čáhcealmmái lei fas guolástanipmil. Sullasaš ipmil lei bieggalmmái mii lei dehálaš goddebivdui, omd botnjat biekká vai gottit mannet bivdorikkiide. Bárbmoáhká bearráigeahčai bárbmolottiid vai giđdat bohtet dearvan bárbmus, lieggaeatnamis. Guorga, mii lei lottiid gonagas ja dieđihii ahte giđda lea bohtán, galggai maiddái doallat logus Bárbmoáhká ovddas galle lotti bohte giđdat ja

galle dušše mátkkoštettiin, nu ahte son beassá mearridit galle lotti oažžu váldit gitta. Boáššoáhká orui boaššu vuolde ja attii bivdoličku. Seammasullasaš ipmil lei Gieddegeašgálgu gii ásai gieddegeažis dahje goahtešilju rávddas ja suodjalii goahtešilju.

Luondduálbmot. Sápmelaš lea muitalusaidis ja dajahusaidis bokte dávjá govvidan iežas *luondduolmmožin*. Ii dáinna lágiin gal ahte son máhtá *dušše* luonddu, muhto ahte son hálddaša *maiddái* luonddu. Dan čájehit dáidda, luodit, divttat ja beaivválaš eallin. Son vádjola ollu luonddus ja danin lea ge sátnevájas mii dadjá: *Jođi lea buoret go oru*. Sámit máhttet birget iežaset guovlluid luodus dannego sii leat oahppan árbevirolaš máhtu/árbedieđuid ja eallinvugiid bokte birget doppe. Mii sáhttit dadjat ahte sámit leat sámiguovlluid ekspearittat. Meahcásteapmi, guolásteapmi, eanandoallu, boazodoallu, dálkemearkkat, siivvut, dálkkit, bivtta-steapmi, almmiguovllut, nástealbmi leat muhtin dákkár oasis main sámiin lea máhttu birget luodus.

Identitehta lea abstrákta ja váttis doaba. Persovnnalaš identitehta dahká du DUNIN. Dat lea du oaidnin (utseende), du guottut, máhttu, lihkastagat, rumaš, maid don liikot borrat ja mo don liikot gárvodit ja čijadit. Muhtin dáid beliin sáhttet rievdat go mii ovtastallat earáiguin servodagas. Sohkahealli ja čearddalaš gullelašvuhta lea juoga masa mii riegeádit ja eat sáhte rievdadit. Lassin min sohkaheallái, ahká ja čearddalaš gullelašvuhtii lea luondu maid mii oazžut riegeádettiin juoga maid eat sáhte rievdadit identitehtas, ja eaige olggaldas fáktorat dahje váikkuheamit sáhte dan rievdadit. Dát gohčoduvvo *esseansalisttalaš identitehtaoaidnun*, ja lea sámiid gaskkas ja sámi servodagas dat oaidnu mii ráđđe. Mii hállat dávjá olbmo luonddu birra, ja su iešvuodaid birra mat dahket DU DUNIN. Muhto go mii ovtastallat earáiguin, de mii fuomášat iežamet go speadjalastit sin čalmmiiguin (oainnus) ja oaidnit iežamet. Dát lea *identitehtasoahpamuš*. Dan lea dehálaš ovddidit ja hálddašit go áigut hukset dan oasi identitehtas maid sáhttá molsut ja rievdadit. Sámit ja eará álbmogat geat ellet mánggakultuvrralaš servodagain leat hárvánan aktiivvalaččat identitehtasoahpamuša geavahit vai birgejit dakkár servodagain, ja dat lea lunddolaš oassin olu sámiid árgabeaieallimis

Kultuvra lea visot dat maid mii oahppat boarráset buolvvain. Dat leat sii geat «mearridit» min ovddas maid mii «ođđa» ja bajásšaddi servodatlahtut galgat máhttit, ja maid mii galgat bargat ja árvvus atnit servodagas. Dan sii «mearridit» daguideaset, eallinvuogi, mitalusaid ja ságaid bokte ja dát ovttastahttá boarráset ja nuorat buolvvaid. Guovddáš sámi árvvut leat fuolkevuhta, giella, iešbirgejupmi ja luondu. Lihkká kultuvra rievdá go ođđa ja amas olbmot šaddet ja sihke bohtet searvevuhtii ja guđdet searvevuoda. Sii buktet ođđa dábiid, jurdagiid ja čovdosiid maid sii leat, vásihan ja oahppan eará guovlluin. Ođđa teknologijja ja gulahallanvuogit ovddiduvvojit mat maiddái leat mielde rievdadeamen ja ovddideamen kultuvrra.

Gáldu: Solbakk: Kulturmáhttu ČL. Solbakk: Sámi giellahistorjá ČL. Solbakk: Hva vi tror på. ČL.

Guovddáš doahpagat

Álbmotfáhkkalaskan/álbmotfáhkkalassáneapmi *Befolkningseksplorsjon*

Álbmotoahppu/Demografiija *Demografi, befolkningslære, beskriver befolkningens tilstand og/eller sammensetning, f.eks størrelse, aldersfordeling og kjønnsfordeling*

Álbmotovdáneapmi *Befolkningsutvikling*

Beakti *Effektiv*

Birgenláhki *Levekår*

Borramušbuvttadeapmi *Matproduksjon*

Eallinahki *Levealder*

Eallinláhki *Levemåte*

Eanandoallorevolušuvdna *Jordbruksrevolusjonen, overgangen fra Fangst-samfunn til jordbrukssamfunn*

Industriála revolušuvdna *Industrielle revolusjon, overgang fra jordbrukssamfunn og hjemmeproduserte varer til maskinell masseproduksjon*

Juksanmearri *Formål, målsetting*

Jámolašvuohta *Dødelighet*

Jápmínlohku *Dødstall*

Lunddolaš lassáneapmi *Naturlig økning*

Njuoratmánáidjámolašvuohta *Spedbarnsdødelighet*

Oktamánápolitihkka *Ettbarnspolitik*

Ođđasitbuvttadandássi *Reproduksjonsnivå*

Reaidu *Redskap, verktøy*

Riegádanlohku *Fødselstall*

Sahkkovuohta *Fruktbarhet*

Sahkkovuodálohku *Fruktbarhetstall*

Váikkuhangaskaoapmi *Virkemiddel*

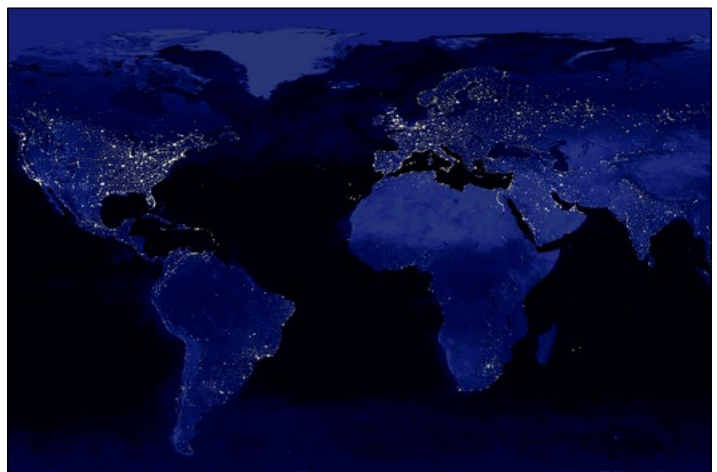
KAP 2

MÁILMMI ÁLBMOT

Metodalaš tipsat

Oahppit sáhttet ssb.no ja fn.no/befolkning siidduin iskkadit álbmotovdáneami statistihkaid. Dán guokte kártta sáhttibehtet bálddastahttit olmmošlogu ja energijageavaheami ektui. Oahppit soitet fuomášit ahte stuorra olmmošlohku ja energijageavaheapmi eaba soabat. Diktet ohppiid ieža árvvoštallat, iskat ja dutkat ja áinnas joavkkuin.

<https://www.fn.no/Verdenskart>

Eanaspábba ihkku.

Oahppit sáhttet dutkat man ollu olbmot ássat gielddas/suohkanis ja fylkkas ja man ollugat leat riegádan, jápmán ja fárren eret fárren sisa. Dieđit gávdnojit ssb.no.

Rabas gažaldagat ja ságasteapmi joavkkuin ja olles ceahkki ovttas.

Ovdal kapihttala lohkahehtet sáhttibehtet ságastit joavkkuin: *Manne lassána máilmmi álbmot? Maid mii sáhttit dáinna bargat? Nubbi gažaldat: Manne Norgga ja eará rikkis riikkain uhccána olmmošlohku? Maid mii dáinna sáhttit bargat?* Dasto sáhtta oahpaheaddji čállit ohppiid árvalusaid távvalii. Diktet gažaldagaid ja vástádušaid čuožžut távvalis kapihttala čađaheamis.

Evttohusat resurssaide

Stáhtaministtar Erna Solberg
ođđabeaisárdni 01.01.2019

[https://www.nrk.no/video/
PS*310856](https://www.nrk.no/video/PS*310856)

<https://www.gapminder.org/>

[https://www.worldometers.
info/no/](https://www.worldometers.info/no/)

Vástáduusat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo? S 171

1. Goas šadde máilbmái 7 miljárdda olbmo? Goas šaddet badjel 9 miljárdda? 2012. 2050.
2. Goas álggii olmmošlohku fáhkka lassánit? 1900 – *logus ja erenoamážit manjá nuppi máilmmisoađi.*
3. Mii dáhpáhuvai 1900-logus mii dagahii ahte olmmošlohku fáhkka lassánišgođii? *Dearvvašvuohta ja buhtisvuohta šattai buoret, stuorra/máilmmi soađit nohke ja borramušbuvttadeapmi lassánii.*
4. Man ollu olbmot leat máilmmis dál? *7,7 miljárdda*
5. Maid mearkkaša ođđasitbuvttadandássi? *Ođđasitbuvttadandássi lea álbmotovdáneapmi go nisu riegádahtta seammá olu mánáid go váhnenbuolva, de bissu olmmošlohku nu mo dál lea: ođđasitbuvttadandássi. Jos son riegádahtta eanet go 2.1 máná de dat goargnu ja jos son riegádahtta uhcit, de dat njjedjá.*

Muittátgo? S 179

1. Maid mearkkaša demografijja? *Demografijja lea ássiidválddahallan. Demografijja*

váldá ovdán álbmoga sturrodaga, mo dat leat juhkkovuvvon (ahki ja sohkaabealli), mo dat leat geográfalaččat juhkkon (gos olbmot ássat) ja mo dat rievdá áiggis áigái. Mii sáhttit geahččat olles máilmmi, máilmmioasi, sierranas riikka dahje vel ain uhcit oasis dego fylkka dahje gieldda.

2. Čilge dajahusa lunddolaš lassáneapmi. *Go geahččat man gallis leat riegádan ja man gallis leat jábmán. Dát gohčoduvvo lunddolaš lassáneapmi.*
3. Čilge sániid riegádanlohku ja jápminlohku. *Riegádanlohku muitala gallis leat riegádan ja jápminlohku muitala gallis leat jápmán.*
4. Maid mearkkaša negatiiva ovdáneapmi? *Namat muhtin riikkaid gos lea negatiiva ovdáneapmi. Negatiiva olmmošlogu ovdáneapmi mearkkaša ahte juohke jagi jábmet eanet olbmot go dan maid riegádit. Muhtin riikat gos lea negatiiva olmmošlohku lea earret eará Duiska, Itáalia ja Ruošša.*
5. Čilge doahpaga čohkkejuvvon sahkkovuoda (ČSL). *Guđe riikkain lea stuoramus lohku ja guđe riikkain lea uhcimur lohku. Čohkkejuvvon sahkkovuodalohku muitala man galle ealliriegádan máná juohke nisu gaskamearalaččat oažžu eallinagistis.*

6. Čilge doahpagaidd vurdojuvvon eallinahki ja njuoratmánáidjámolašvuohta. Maid muitalit dát logut iešguđetge riikka birra. Buvtte ovdamearkkaid.

- Vurdojuvvon eallinahki mearkkaša man boarisin mánná, mii lea riegádan dihto jagis, vurdojuvvo šaddat jos jápminlohku ii rievdda.
- Njuoratmánáidjámolašvuohta muitala man galle máná jápmet juohke 1000 máná nammii ovdal go devdet jagi
- muitala maiddái ollu mo eallinláhki/birgenláhki lea dan riikkas

7. Gos máilmmis lea aids stuorra servodatváttisvuohta? *Mátta-Afrihkás*

Gažaldagat s 184

1. Man johtilit lassánit olbmot máilmmis? *Birrasii 1,2 proseantta jahkái.*
2. Manne lassánejde olbmot nu johtilit 1800-logus? *Industriijarevolušuvnna geažil*
3. Maid muitalit čohkkejuvvon sahkkoovuodalogut, ČSL? *Dat muitalit galle máná nissonolmmoš riegádahtta gaskamearalaččat eallinagis.*
4. Mo sáhtta vurdojuvvon eallinahki ja mánnájámolašvuohta muitalit birgenlágis ja eallinlágis birra riikkas? *Riikkain gos mánáidjámolašvuohta lea allin ja vuollegis vurdojuvvon eallinahki muitala ahte doppe lea heajos dearvvašvuođabálvalusat ja fuones birgenláhki. Vuollegis mánáidjámolašvuohta ja alla vurdojuvvon eallinahki muitala ahte riikkas lea buorre eallinláhki ja buorit dearvvašvuođabálvalusat.*

BARGOBIHTÁT S 185

1. Artihkal lea čálus mas čáli buktá ovdan muhtin fáktadieđuid ja mas son dulko ja árvoštallá/veardida daid dieđuid maid lea gávdnan. Dás son ferte ohcat dieđuid dán neahttasiiddus: <https://www.ssb.no/befolkning/faktaside/befolkningen>
2. Maiddái dása dárbbášuvvo [ssb.no](https://www.ssb.no) neahttasiidu. Oahppit sáhttet kreatiivvalaččat bargat ja hábmet čalbmáičuohcci fáktaárkka mas leat iešguđet ivdnekodat, govvosat ja tabeallat. Geavahit dihtorreaidduid hábmemii.
3. Dás galgá oahppi iežas oaiviliid ovddas ákkastallat. <https://calliidlagadus.org/do/s%c3%a1ga%c5%a1ku%c5%a1%c5%a1an%c4%8d%c3%a1lus.html> Mihttu oktamánná-programmas: uhcidit olmmošlogu Kiinnás. Doaibmabijut: gielddit páraid oažžumis eambo go ovttá máná, dán gildosa gozihedje eiseválddit ná: uhcidedje mánáidoajo, nuppi mánnái divraset mánáidgárdesadji, párat sáhkkoalle ja gessojedje báikkás.
4. Oahppi ferte lohkat ja noteret/čuoldit deháleamos dieđuid vai teavsta álbmi bohtá ovdan su čeahkkáigeasus.
5. Erohusat Kiinná ja India álbmotpolitihkas: Kiinnás olbmot bággejuvvojedje čuovvut programma maid eiseválddit ledje mearridan. India eiseválddit oahpahit álbmogii prevenšuvnnaid birra, ja ávžžuhit olbmuid daid geavahit ja čađahit kampánjjaid dievduide gáldet iežaset.

Oahppi vällje, pláne ja hábme teavsta.

ÁLBMOTOVDÁNEAPMI

Metodalaš tipsat

Ulbmil dahje áigumuš dainna kapihttaliin lea ahte oahppit galget áddet oktavuoda gaskkal jámolašvuoda ja riegádeami. Sii galget dovdiidit muhtin fáktoraide/osiide mat váikkuhit olmmošlogu stuorrumii ja/dahje uhccumii. Oahppit galget maid digaštallat doaimmaid mat sáhttet bissehiti dahje jorgalahttit negatiivalaš ovdáneami dahje ovdáneami mii ii leat sávahahtti.

Oahppit sáhttet álggahit dán kapihttala BB nr 4 á) s 201; ráhkkanit jearahallat golbma buolvva nissoniid. Man láhkai lea álbmot ovdánan din guovllus dán áigodagas? Gažaldagat sáhttet earret eará leat: Man galle oappá/vielja ledje dus? Maid barggai eadni? Naba áhčči? Makkár oahppu lei? Makkár dálle lei dis? Fridnjaáigi? Biktasat? Gávnojit go govat? Borramušat? Teknologiija/teknologalaš veahkkeneavvut? Muiet ahte ferte ráhkkanahhtit maiddái su/sin geaid áigu jearahallat.

Maid olmmoš dárbbasa das ahte eallit ja birget? Oahpaheaddji sáhtta flashet máilmmikárta távvalii ja jearrat gos oahppit jáhkket ássat eanemus olbmot, ja manne. Oahpaheaddji sáhtta flashet idja/eahket gova eatnamis. Dat čájeha gos ássat eanemus olbmot ja gos olbmot geavahit eanemus resurssaid.

Mii ávžžuhat ahte oahpaheaddji lohka ieš vuos dán kapihttala ja áinnas maiddái gapminder.com neahttasiiddus ja ráhkkanas ságasteapmái. Buot dutkan čájeha ahte geafes riikkain ja servodagain stuorru olmmošlohku ja rikkis, (industriija)riikkain fas uhccu olmmošlohku. Jos máilbmi ii galgga dievdat olbmuiguin bearehaga, ja ii nagot šat buohkaid biebmát, de fertejit olbmot beassat eret geafivuodas. Oahppit sáhttet digaštallat ja čilget manne sii jáhkket ahte olmmošlohku uhccu rikkis riikkain, ja stuorru geafes riikkain.

Noteret/čálistit digaštaladettiin.

Guovddáš doahpagat

Álbmotlassáneapmi *Befolkningsvekst, skjer dersom det fødes flere enn det dør*

Álbmotovdáneapmi *Befolkningsutvikling, hvordan befolkningen utvikler seg over tid*

Ássandilli *Boforhold*

Bargokarriera *Yrkeskarriere*

Buhtisvuotta *Hygiene, gode sanitærforhold*

Buoalmasvuotta *Sykdom*

Demografija *Befolkningslære, beskriver befolkningens tilstand og/eller sammensetning, f.eks størrelse, aldersfordeling og kjønnsfordeling*

Eallindilli *Leveforhold*

Jámolašvuotta *Dødelighet*

Jápmínlohku *Dødstill*

Láhčit *Legge til rette*

Njuoratmáná *Spedbarn*

Riegádanlohku *Fødselstill*

Rohttudávda *Epidemi*

Virgelohpi *Permisjon fra jobb*

Evttohusat resurssaid

<https://www.fn.no/Tema/Fattigdom/Befolkning>

<https://www.gapminder.org/>

<https://www.gapminder.org/for-teachers/>

FILBMA:

Avengers: Infinity War; Thanos háliida jávkadit olles galákša ja álbmoga nealggi ja headi geažil.

Vástádusat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo? s 191

1. Mii lea demográfalaš heahthedilli/kriisa? Demográfalaš heahthedilli/kriisa *lea go olmmošlohku lea vuollin ja olmmošlohku lassána njozet. Dákkár kriisa lea go ollu olbmot jápmet*
2. Mo šaddá olmmošlassáneapmi riikkain gos lea stuorra riegádanlohku ja stuorra jápminlohku 1. muddu? *Uhccán veahkadatlassáneapmi. Geafes veahkadat ja riikkas uhccán ekonomalaš ovdáneapmi. Veahkadat gártá dávjá demográfalaš heahthedillái rohttodávddaid geažil.*
3. Gávdnojitgo riikkat mat leat 1. muttus? *Dál eai gávdno*
4. Mii lea mihtilmas riegádanlohku ja jápminlohku 2. muttu riikkain? *Jápminlohku njiedjá muhto riegádanlohki lea stuoris. Olmmošlohku lassána johtilit.*
5. Mo šaddá olmmošlassáneapmi dakkár riikkas? *Buvtte ovdamearkkaid 2. muttu riikii. Mii lea mihtilmas riegádanlogus ja jápminlogus 5. muttu riikkain? Mo šaddá olmmošovdáneapmi 5. muttu riikkas? Buvtte ovdamearkkaid 5. muttu riikii.*
Olmmošlohku lassána johtilit.
Ovdamearkkat 2. muttu riikkat: Congo, Uganda, Nigeria ja Zambia.
Mihtilmas riegádanlogus ja jápminlogus 5. muttu riikkain lea ahte riegádanlohku lea unnán nu ahte olmmošlohku njiedjá, vaikko jápminlohku lea unnán. Boaresolbmuid lohku lassána. Ovdamearkkat 5.dási riikkaide leat: Itália, Duiska ja Ruošša.

Muittátgo? s 198

1. Goas lei Norga 1. muttu riika? *1800-logu rádjái*

2. Goas lei Norga 2. muttu riika? *Jagiin 1820-1890*
3. Manne njejjai álbmotlassáneapmi Norggas 3. dási áigodagas. *Riegádanlohku njejjai, ja go olbmot fárrejedje Amerihkkái*
4. Manne dadjat ahte Norga lea 4. muttu riika? *Dán áiggi buresbirgejumis ii leat šat nissoniid váldobargu riegádahttit ja fuolahit mánáid. Eatnašat leat bargguin maid. Riegádanlohku lea badjelis go jápminlohku nu ahte olmmošlohku riikkas lassána.*
5. Namat muhtin sivaid manne geafes riikkain riegádahttet ollu mánáid? *Geafes váhneamat ožžot mánáid go dárbbášit sin bargin. Dan seammás leat dát mánát váhnemiid «penšuvdna dáhkáduš». Dat mearkkaša ahte mánát fuolahit váhneiidiset go boarásnuvvet*

Gažaldagat s 200

1. Mii lea mihtilmas riegádanlohku ja jápminlohku ođđaáigásaš industriija riikkain? *Ođđaáigásaš industriijariikkain lea sihke riegádanlohku ja jápminlohku hui uhcci.*
2. Mii lea mihtilmas riegádanlohku ja jápminlohku geafes eanadoalloriikkain? *Árbevirolaš eanadoalloriikkas lea riegádanlohku ja jápminlohku hui stuoris*
3. Mii dáhpáhuvai 1800-logus go šadde menddo ollu olbmot? *Olmmošlohku lassánii nu fáhkka dahje johtilit ja olbmot fertejedje fárret, ollugat manne Amerihkkái. Eurohpás maid ledje mángga riikkas kolonijat mat sáhtte váldit vuostá olbmuid.*
4. Manne eai sáhte dálá geafes riikkat čoavdit olmmošvalljivuoda seamma lánkai go Eurohpá riikkain dahke 1800-logus? *Váhnemiin geafes riikkain leat ollu mánát dasgo sii dárbbášit bargiid. Seammás leat*

mánát sin «penšuvdnadáhkádus» dainna lágiin ahte mánát fuolahit váhnemiiddiset go sii boarásnuvvet.

BARGOBIHTÁT S 201

1. Sihke jápmin- ja riegádanlogut leat uhcon. Sivát: Eallindilit leat buoret, buoret dearvvašvuodabálvalusat dego dikšu ja vaksiinnat, oahppu. Riikkat mat vásihit ovdáneami: Bangladesh ja Myanmar Ásias, Libya ja Etiopia Afrihkás
2. Dat dáhpáhuvai ná: 1. Muttus: 1800, 2. Muttus: 1820-1890, 3. Muttus: 1920-1930, 4. Muttus: 1960 logu loahpageahčen rájes.
3. Norgga odđasitbuvttadandássi (reproduksjonsnivá) lea: 2,1
4. Digaštallan-bargobihtá. Digaštallan-bargobihtáide eai leat oktageardánis dahje rivttes vástádušat. Daidda lea mánga iešguđetlágan vástádusa, omd:

Bearašplánema

a) **Ovdamunit:** plánet man galle máná áigu ja goas, seastit vuos ruđa dasa, geargat oahpuin, sáhtá plánet fárret ja hukset, oastit viesu doppe gos lea vuogas bajásgeassit mánáid

Heajos bealit: nisu sáhtá geargat «boarásmuvvat» ja ii sáhte šat oažžut máná, muhto dán áigge sáhtá galmmit monneseallaid jos ballá ahte ii geargga dan ideála agis oažžut máná, sáhttet šaddat váttisvuodát riegádahttit maná jos lea menddo «boaris» dahje vuordá lagabui 40 jagi ovdal go áhpehisdillái šaddá

á) Jearahallat/ságastit guovllu nisson-olbmuid iešguđet buolvvas. Dahkat das drámáčájálmasa ja/dahje čállit teavstta.

5. Jearahallan/Intervju – čáppagirjjálaš- vuodašárjjer/áššeprošašárjjer – seaguhus

- Jearahallamis gažadat muhtin olbmo. Galgá álo buori áiggis jearrat jearahallan-lobi ja lihtodit áiggi. Olmmoš galgá diehtit ahte son jearahallo, ja ahte don áiggut čállit dahje eará láhkai almmuhit dudno ságasteami. Gažadeami bokte sáhtá:

Oažžut dieđuid muhtin ášši birra

Oažžut diehtit maid olmmoš jurddaša ášši birra

Oažžut dieđuid olbmo eallima birra

Oažžut diehtit maid olmmoš jurddaša ja dovdá

Jearahallan dáhpáhuvvá njálmmálaččat. Don jearat ja olmmoš vástida/muitala. Jearahaladettiin sáhtát noteret ja čállit muhtin sániid das maid son muitala. Sáhtát maid báddet ságasteami, jos oaččut lobi. Lea vuogas hábmet gažaldagaid ovdal go deaivvadat suinna gean áiggut gažadit. Dattege sáhtá ahte sus badjánit vástádušat maid birra háliidat eambo diehtit. Dalle fertet ráhkadastit gažaldagaid maid it lean ovdagihtii ráhkkanan. *Son gii jearahallo ferte beassat lohkat čađa du čállosa ovdal go álmmuhat dahje ovdanbuvttát dan. Lea vuogas geavahit dáid jearransániid go áigu jearrat: mii, gii, gos, goas, mo, manne, makkár, ja guhte. Garvve gažaldagaid masa sáhtá vástidit dušše lea, jo dahje ii.*

Guovddáš doahpagat

Ahkejuohku *Aldersfordeling*

Álbmotpyramiida, ahkepyramiida *Befolkningspyramide*

Álbmotstruktuvra *Befolkningsstruktur, fordelingen og sammensetningen av befolkningen i et land eller område. Kjønn og alder.*

Ássiidlohku *Innbyggertall*

Boarrásiidbárru *Eldrebølgen*

Ealáhatahki *Pensjonsalder*

Ealáhat *Pensjonisttilværelse*

Fuolahanjoavku *Forsørgergruppa*

Golahanjoavku *Forbrukergruppa*

Guoddevašvuodaulmilat *Bærekraftsmål*

Juohku *Fordeling*

Miellidbuktit *Føre til*

Návccat *Styrke*

Servodatplánejeaddji *Samfunnsplanlegger*

Sohkabealjuohku *Kjønnsfordeling*

Sohkabealli *Kjønn*

Stoalpodigrámma *Stolpediagram*

KAP 4

ÁLBMOTSTRUKTUVRA

Metodalaš tipsat

Čadahehket sániid/doahpagiid listejuvvon dás. Oahpaheaddji sáhtta áinnas maid ieš válljet sániid doahpagiid teavsttas maid son jurddaša/diehtá oahppit dárbbasit máhttit, ja áinnas jos čadaha kapihttala sierra ja jos ehpet leat bargan girjji eará kapihttaliiguin ja generealla doahpagiiguin.

Geahčadehket ovttas dán siiddu. <https://www.ssb.no/befolkning/faktaside/befolkningen>

Ságastallet dan birra mo álbmotovdáneapmi lea Norggas. Veahket ohppiid oahppat ja áddet sisdoalu sániid/doahpagiid: álbmot, nissonat, albmát/dievddut, olmmošlohku, ássit, sahkkovuohka (fruktbarhet), sisafárrejeaddjit, bearaš, oktoássit, mánáhis párat, váhnemat, oktováhnen, uhcimus, stuorámus, eanemus, unnimus, čoahkkádus (sammensetning), juohku (fordeling). Dát sáhtta leat vuogas vuolggasadji kapihttala lohkat ja dutkat. Sáhttibehtet ssb.no siidduin maiddá iežadet fylkka ja gieldda/suohkana álbmotovdáneami geahččat lagabui.

Muhtin gažaldagat maidda oahppit sáhttet ohcat vástádusaid:

Sáhttibehtet maid geahčadit: <https://www.fn.no/Tema/Fattigdom/Befolkning>

Eará vuohki: Oahppit sáhttet guđet guimmiide ráhkadit gažaldagaid neahttasiidduid vuodul.

Evttohusat resurssaide

<https://www.ssb.no/befolkning/faktaside/befolkningen>

Dutket erenoamážit álbmotpyramiida. Maid dat muitala das mo álbmotstruktuvra lea Norggas omd 20 jagi geahčen?

Dát filmmat čájehit mo eallin lei Norggas álgo 1900-logu. Dáid filmmaid geahčadettiin sáhttet oahppit erenoamážit čujuhit servodaterohusaide maid sii fuomášit.

<https://www.nrk.no/skole/?page=search&program=Hans%20Berge-film>

Vástáduusat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo? s 206

1. Maid oaivvildit go hállat riikka álbmot-struktuvrra birra? *Álbmotstruktuvra juohke riikkas muitala mo ássiidlohku juohkása agi ja sohka beali mielde.*
2. Leago industrialiserejuvvon riikkain vai ovdánahttinriikkain eanemus nuorat vuollil 14 jagi? *Ovdánahttinriikkain*
3. Leago industrialiserejuvvon riikkain vai ovdánahttinriikkain gos leat eanemus olbmot geat leat badjel 65 jagi? *Industrialiserejuvvon riikkain*
4. Makkár dieđuid addá álbmotpyramiidat? *Álbmotpyramiidat čájehit dárkileappot álbmoga ahkejuogu iešguđet riikkas. Dákkár álbmotpyramiidat juohká álbmoga agi ja sohka beali mielde*

Muittátgo? s 215

1. Mii lea boarrásiidbárru? *Dat mearkkaša ahte leat uhcit bargonávccalaš olbmot geat galget fuolahit eanet boarrásiid geat eai leat bargonávccalaččat*
2. Geat ellet guhkimusat, nissonat vai albmát? *Nissonat*
3. Mii Lea ON:a guoddevašvuodáulbmiliid áigumuš? *Jávkadit geafivuoda. Bissehit dálkkádatrievdadusaid ja vuosttaldit erohusaid.*
4. Makkár oktavuoha lea nissoniid oahppodási ja riegádahttinlogu gaskkas? *Mađi alit oahppodási, dađi uhcit mánáid riegádahttet. SFT/ČSL njiedjá.*

Gažaldagat s 215

1. Mii lea deháleamos erohus gaskal industriijariikka ja geafes riikka veahkadatjuogu dáfus? *Norggas ja eará industriijariikkain*

lea ollu uhcit oassi álbmogis mánát ja nuorat ja ollu eanet vuorasolbmot. Geafes riikkain sáhtta leat badjel 40 proseantta álbmogis vuollil 15 jagi ja uhcit go 5 proseantta badjel 65 jagi.

2. Maid oaivvildat go dajat bargonávccalaš ahki? *Olbmot geat leat bargoagis.*
3. Geat galget vuoruhuvvot ON guoddevašvuodáulbmiliid plánas? *Nieiddat, báhtareaddjit, geafimusat, doaimmahehttemat, minoritehtat ja eamiálbmogat.*
4. Makkár oktavuoha lea nissoniid oahppodási ja mánáriegádahttima gaskkas? *Mađi eanet ja alladat oahppodási nissonis lea, dađi uhcit mánát riegádit.*

BARGOBIHTÁT S 216 -217

1. • Norgga ahkejuohku lea rievdan 150 jagis nu ahte vuorasiid/boarrásiid olbmuid lohku lea sturron ja mánáid/nuoraid-lohku lea uhcon.
 - 1845
 - li leat áibbas sihkkar ahte ovdáneapmi šaddá nu mo Norggas, go ekonomii ja sosiála ovdáneapmi ii čuovo dihto minstariid, muhto daid riikkain leat riegádanlogut uhcon.
2. Vejolaš čoavddasánit: ahkejuohku, proseantalohku, sturron, uhcon, vuorrasat, mánát/nuorat, fuolahannoavku, golladannoavku, áigodat
 - Afghanistanas lea leamaš ja lea ain soahti ja garra riiddut. Dat mielddisbuktá ahte ollu olbmot goddojit, dearvašvuodafálaldagat šaddet fuonit ja oahpahušfálaldagat jávket.
 - Danne go sihke riegádanlogut ja jápminlogut leat vuollegaččat. Olbmot plánejit bearraša ja ellet guhká riikkain gos

lea alla BNB, stádis politihkka, barggut, dearvvašvuodáfálaldagat ja oahppan-vejolašvuohta

- Itálias, go doppe lea riegádanlohku uhccumin ja olbmot ellet guhkit. Dat mearkkaša ahte vuorasolbmuid lohku stuorru ja šaddá stuoris mánáid/nuoraidlogu ektui
- Riegádanlohku ja jápminlohku uhccu. Dat mearkkaša ahte boarrásiidlohku stuorru ja mánáid/nuoraidlohku uhccu. Fuolaharjoavkku dievdduidlohku uhccána nissonlogu ektui. Sivt dasa sáhttet leat mángga, omd: lihkohisvuodát ja dávddat maidda eallinvuohki váikkuha.

3. <https://www.ssb.no/statbank/table/07459/>

4. Mánáidgárddiid hukset, abortaláhka (ogi eretváldin-láhka), ruhtadoarjja máná-olbmuid, mánáidgárde- ja astuáiggefálaldagaid hattit ja mánggabealatvuohta, nuvttá prevenšuvnnat nuoraide, buori ja nuvttá dearvvašvuodábálvalusat

5. a) Čoahkkáigeassu –áššeprosa /čáppagirjjá-lašvuodášáŋŋer – seaguhus
Čoahkkáigeassu lea oanádus dahje oanehaččat mitalit/čállit muhtin teavsttas. Čoahkkáigeasu sáhtta čállit eanaš teavsttain. Sáhttit čállit čoahkkáigeasu muhtin girjjis, mitalusas, fáktateavsttas dahje filmmas. Don geavahat sániid maid ieš áddet, ja čálát oanehaččat. Fertet váruhit ahte čálát dušše dan maid leat lohkan, dahje oaidnán. Don it galgga lasihit, diktet dahje mitalit iežat oaiviliid. Dušše deháleamos dieđut galget čoahkkáigessui. Čoavddasánit leat ávkálaččat go galgá čállit čoahkkáigeasu.

á) <https://www.fn.no/Tema/Fattigdom/Baerekraftig-utvikling>

Essay-čálloš lea lohpi ja galgá fáktadieđuid iežas ja earáid oaiviliin, áiccademiin ja jurdagiiguinovdanbuktit. Lea lohpi maiddái kreatiivvalaččat čállit ja geavahit gielalaš váikkuhangaskaomiid ja liiggástallat (ii fáktadieđuiiguin, dieđusge): <https://calliidlagadus.org/do/kreatiiva-%c4%8d%c3%a1llin---gaskaoomit-ja-%c4%8d%c3%a1llintipsat.html>

OASSI 3 ÁSSAN

Oahppoplána LK06S oahppoulbmilat

Mål for opplæringen er at eleven skal kunne

- sammenligne størrelse, struktur og vekst i befolkninger og analysere befolkningsutvikling, urbanisering og flytting i nyere tid
- utforske hvordan mennesker nyttiggjør seg av naturgrunnlaget, andre ressurser og teknologi i Norge og andre land i verden, og drøfte premisser for bærekraftig utvikling

Duogášdieđut oahpaheaddjái

Máilmmis ássat dál badjel 7 miljárdda olbmo. Ásias ássat eanemus olbmot. Lagabui 5 miljárdda ja dat lea eambbo go buot eará máilmmiosiin oktiibuot. Afrihkás ássat 1,5 miljárdda, Eurohpás 740 miljovvna, Latiinna-Amerihkás ja Caribiijas 650 miljovvna, Davvi Amerihkás 360 miljovvna ja Oseánias 40 miljovvna. Afrihkás stuorru olmmošlohku johtilepmosit, go doppe riegádit eambbo mánát go eará máilmmiosiin.

Jahkásaččat stuorru olmmošlohku 80 miljovvnain. Dat lea uhcit go loahpageahčen 1980 jagiid go lohku lei 90 miljovvna. ON jáhkká ahte lohku uhccu ain dađistaga ja dán čuohtejagi loahpas ollá 0,1 % jahká. 1960-loguin lassánii máilmmi olmmošlohku badjel 2,0 %.

Olbmot válljejit ásaiduvvat dohko gos leat buorit eallineavttut. Dakkár eavttut leat liekkas, buorit šaddoeatnamat, buorit bivdoeatnamat. Muhtin álbmogat, dego eamiálbmogat, leat oahppan eallit ekstrema báikegottiin, gos dávjá lea hui báhka, guorbbaš ja lávttas dahje buolaš. Sii leat dáid guovlluid «ekspearttat» ja leat árbevirolaččat ja máttuid bokte oahppan ja ovddidan máhtu das mo birget ja hukset ássandáluid ja dahkat biktasiid dan guovllu ávdnasiiguin ja borrat ja bivdit, čoaggit/čohkket dan guovllu šattuid ja elliid.

Dábálaččat lea nu ahte olmmoš háliida ássat doppe gosa lea riegádan ja gos su ruoktu, bearaš ja ustibat leat. Muhto jos eallineavttut šaddet fuonit ja olmmoš ii šat gávnna eallinláiibbi ja birge doppe gos ássá ja doaibmá, de son ferte vuolgat ohcat dan seammá eará guovlluin.

Vuodđoealáhusaid effektiviseren ja teknologiseren maiddái geafes riikkain dahká ahte eai dárbbášuvvo ollu olbmot šat vuodđoealáhusain ja eaige šat čága buohkat dohko go moadde olbmo/bearraša sáhttet fievrridit doalu ollu eambo ja buoret go ovdal, ja dinet ja birget dainna. Okta váikkuhus fárremis lea ahte boaittobealbáikkiide báhcet ollu boarrásat, ja nuorat sahkoagis ja mánnáolbmot fárrejit gávpogiidda gos fidnejit barggaid ja lea álki bargokarriera hukset. Go olbmot fárrejit eret boaittobealbáikkiin, de uhccánit maiddái eará dárbbášlaš fálaldagat dego skuvllat, mánáidgárddit, buohcceviesut ja dalle daid mielde maiddái bargosajit.

Dál ásset eambo olbmot gávpogiin go gilážiin ja boaittobealde. Gilážat sturrot ja šaddet stuorát ja stuorát gávpogin. Sivat dasa ahte olbmot fárrejit gávpogiidda leat: Teknologiija-bargosajit, eanet kulturfálaldagat, servodaga ođasmahttin/moderniseren, lassáneaddji internationála gávppešepmi. Johtilis, stuorra ja fáhkka fárren gávpogiidda buktá hástalusaid dego ahte olbmot ásaiduvvet šlummaide, plánekeahkes huksemat dahkkojit hoahpus stuorragávpogiin goit Ásias, Máttá-Amerihkás ja Afrihkás.

Bac Giang, Vietnam.
Govva: Bui Hoang Lien

GOS ÁSSET OLBMOT?

Metodalaš tipsat

Oahppit galggašedje oahppat fágadoahpágiid. Dasto manne olbmot ášset doppe gos ášset. Sii galget kártamáhtu, dálkkádat-avádagaid ja šaddoguovlluid bokte máhttit árvvoštallat manne olbmot leat válljen ásaiduvvat dohppe gos leat.

Maiddái dása sáhtta flashet idja/eahket kártta máilmmis. Eanaš olbmot ášset Ásias ja Afrihkás ja Mátta-Amerihkás, muhto eanaš čuovggat čuvget Eurohpás ja Davvi-Amerihkás /USA:as. Maid dat muitala? (ahte eanaš olbmot leat geafit ja dain ii leat elrávdnji)

Oahppit sáhttet duktat iežaset gieldda/suohkana: Diktet ohppii geavahit buori áiggi dutkat ja digaštallat.:

- Man ollu olbmot ášset doppe? Mo lea ahkejuohku?
- Man ollugat leat golahan- ja fuolahanjoavkkus?
- Leat go din gielddas/suohkanis oahppoinstitušuvnnat? Makkárat?
- Man láhkai oahppoinstitušuvnnat váikkuhit ássamii, jáhkát don?

Gehččet kártta s 48–49 Oahppogirjjiis dahje flashet gova interaktiivva távvalii/šerbmii.

- Makkár lea dálkkádat/šaddan/eanađat doppe gos ášset eanemus olbmot, naba doppe gos ášset olmmošlohku lea uhcci, makkár dálkkádat ja šaddan doppe lea? Makkár eanađat lea doppe?

Guovddáš doahpagat

Ásaiduvvat *Bosette seg*

Ássan *Bosetting*

Ássanminsttar *Bosettingsmønster*

Biedggus *Spreddt om bebyggelse, bosetting*

Boaittobealbáiki *Distriktet*

Čoahkis *Tett om bebyggelse og bosetting*

Eanaguovlu *Landområde*

Gilvineana *Såjord*

Gorramušbuvttadeapmi *Matproduksjon*

Gávpotealáhus *Bynæring (sekundære og tertiære næringer)*

Gávpotguovlu *Byområde*

Johkaguolbba *Elveslette*

Loaiddahat *Elvemunning*

Lotnolasealáhus *Kombinasjonsnæring, kombinere og leve av f.eks både fiske og jordbruk*

Luondduriggodat *Naturressurs*

Riddu *Kyst*

Siseana *Innland*

Vuodđoealáhus *Primærnæring, fiske, skogbruk og jordbruk*

Várrevielti *Fjellskråning*

Evttohusat resurssaide

<https://www.ssb.no/kommunefakta>

Vástádusat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo? s 222

1. Man ollu olbmot leat máilmmis dál?
7,7 miljárdda
2. Guđe guovllus leat eanemus olbmot máilmmis? *Mátta ja nuortaosiin Ásias ja Eurohpás.*
3. Guđe riikkas ášset eanemus olbmot? Man lahkalgaid ášset? *Kiinnás. 150 olbmo kvkm.*
4. Man stuorra oassi máilmmi álbmogis ássá Eurohpás? *10,5%*
5. Man máilmmioasis leat eanemus olbmot? Man stuorra oassi máilmmi veahkadagas orru doppe? *Ásia. 60,1%*

Muittátgo? s 230

1. Mat leat namat stuorra eanuin mat golget India ja Bangladesh čađa? *Ganges ja Brahmaputra*
2. Manne gollet eatnogáttit? Mat dagahit gollama? *Olbmot njeidet vuvddiid várrevilttiin ja legiin alcceseaset huksenávnasin ja boaldámuššan. Dainna lassána golladeapmi. Go eanut ja jogat dolvot bázahusaid ja sádduid, de šaddet jogat coahkásat, go čievra ja sáttu báhcá johkabodnái. Dat ges váikkuha nu ahte jogain šaddet eanet dulvvit.*
3. Man stuorra oassi máilmmi álbmogis ášset gávpogiin? *Badjel bealli máilmmi álbmogis.*
4. Guđe guovllus Norggas ášset eanemus olbmot? *Oslovuona birra.*
5. Mii lea Norgga ássanvieruid váldominstar? *Eanet ahte eanet olbmot ásaiduvvet gávpogiidda ja stuorát báikkiide.*

Gažaldagat s 231

1. Guđe guovllus máilmmis ášset eanemus olbmot? *Máttit ja oarjjit oasis Ásias ja Eurohpás.*
2. Guđe riikkas ášset eanemus olbmot juohke km² nammii? *Bangladesh*
3. Guđe golmma riikkas ášset eanemus olbmot? *Kiinnás, Indias ja USA:s*
4. Guđe guovllus Norggas ášset eanemus olbmot? *Oslo guovllus*

BARGOBIHTÁT S 232

1. Doppe leat liegga, šattolaš eatnamat ja čázadagat/loaiddahaga mat heivejit eanadollui. Eanadoallit dárbbášit mánáid veahkkin. Mánát galget maid geahččat ja dikšut váhnemiid go sii boarásmuvvat ja eai birge okto šat.

Artihkal lea dábáleamos teakstašánjer mainna oahppit barget ja čállet skuvllas. Dan geavahit sihke giellafágain ja eará fágain, nu go dás geografijafágas. Dás galgá oahppi ohat dieđuid iešguđet gálduin ja čállit fágaartihkkala dan birra manne ášset nu ollu olbmot nuorta ja máttá-Ásias. Artihkkala galgá čorgadit juohkit teaksta-bihtáide ja das galgá čujuhit gálduide gos dieđuid lea viežžan. Jos muitala iežas dahje earáid oainnuid, áicamiid ja jurdagiid de galgá dat boahtit ovdan teavsttas, omd: *mun oaivvildan, ollugat oaivvildit, muhtimat dadjet ahte...*

2. Norggas ášset dál eambo olbmot gávpogin ja daid birrasiin go boaittoealguovlluin. Davvi-Norggas lea galbmaset dálkkádat ja guorbadat eana ja váttis fievrridit eanadoalu. Seammás lea nu ahte boazodoallu ja guolásteapmi dárbbášit stuorra ja viid-

dis guovlluid. Ja daid ealáhusaide eai šat dán áigge čága nu ollu olbmot jos olbmot galget ealihit iežaset dainna. Máddelis lea lieggaset dálkkádat ja beaktilis eana, dávjá marina eana mii heive boret eanadollui, muhto Norggas lea maid ollu várit, bávttit ja vuonat ja leagit/vákkit, nu ahte ii buot eatnamiin leat vejolaš eanadoalu fievrredit. Olbmot fárrejit gávpogiidda, gos fidnejit bargguid bálvalusealáhusain dego oahpaheaddjit, gávppašeapmi, teknologiiija, hálddahušlaš bargguid. Gávpogat dárbbášit ollu dálkkár bargiid, go doppe leat ollu olbmot geat dárbbášit/jerret dáid bálvalusaid. Bálvalusaid gaska šaddá maid gilvu fállat buoremus fállaldaga. Oslos ja Oslovuona birra ášset eanemus olbmot dannego dáppe leat stuorra fitnodagat ja olbmuide lea álkit oažžut barggu ja hukset bargokarriera, nu ahte sáhttit dadjat Osloi lea muhtinlágan bargosisafárren. Studeanttaid gaskkas lea maid Oslo bivnnut. Dáppe gávdnojit buotlágan studerenfálaldagat. Lea maiddái ollu eambo sisafárrejeaddjit geat bohtet ja ásaiduvvet Osloi ja Oslo birra go eará guovlluin Norggas.

Dás galget oahppit čállit artihkkala mii galgá leksikonii. Dalle ii sáhte iežas oaiviliid ja oainnuid gaskkustit. Oahppit sáhttet lohkat ja árvvoštallat muhtin leksikonartihkkaliid dego modeallateakstan ovdal go ieža čálligohtet.

4. Dás sáhttet <https://www.ssb.no/kommune-fakta/neahttsiiddut/leat/avkin>.

Govva: Nikolay Georgiev, Pixabay

Guovddáš doahpagat

Boaittobealguovlu *Distrikt*

Doabbarat *Søppel*

Govttolaš *Rimelig (om økonomi/ priser)*

Guovddušteapmi (girjjis s 249

čuožžu sihke guovddášteapmi ja guovddušteapmi. Guovddušteapmi lea riektá) *Sentralisering*

Gávpotealáhus *Bynæring (serviceyrker, administrasjon, industri, handel)*

Láhkarihkun *Lovbrudd*

Mihtilmas *Typisk*

Olmmošlassáneapmi/álbmotlassáneapmi *Befolkningsøkning*

Vuogádat *System*

Evttohusat resurssaide

https://www.nrk.no/sapmi/albmot-lohku-njedja_-_dappe-ii-leat-va-rasborramu_gavpi-1.13672488

<https://www.nrk.no/skole/?-mediaId=21219&page=objectives&subject=samfunnsfag&objective=K15347&levels=8-10&mainArea=HO1453> (Villas Buenos Aires šlummaguovllus, 4.min)

KAP 6

BEALLI MÁILMMI ÁLBMOGIS ÁSSÁ GÁVPOGIIN

Metodalaš tipsat

Oahppit galget oahppat mekanismmaid birra mat dagahit ahte olbmot válljejit fárret boaittobealbáikkiin gávpogiidda. Sii galget oahppat sivaidda ja váikkuhusaidda.

S 243 lea listu máilmmi megagávpogiin. Ohcet átlasa/GPS ja máilmmikárta/bargokárta ja merkejekket dasa gos máilmmis dát gávpogat leat. Sáhttibehtet áinnas viežžalit neahtas gova vel juohke gávpogis maid darvvihit bargokártii. Go gárvvis; bálddastahttet bargokárta máilmmi idja/eahketkártagovvosiin.

Ságastallan/Digaštallan:

- Manne fárrejit olbmot eret boaittobealbáikkiin gávpogiidda?
- Mo lea eallin earálágan gávpogis go boaittobealbáikkis?
- Manne don ásat dieppe gos ásat?
- Mii lea buorre doppe gos don ásat/dii ássabehtet?
- Mii sáhtášii leat buoret?

Oahppit sáhttet álggus unnit joavkkuin digaštallat, ja dasto olles ceahkis buktit ovdan maid sii leat digaštallan/gávnahan. Muiet čállit/noteret. DHML-skovvi http://www.calliidlagadus.org/govat/doc/dhl_skovvi.pdf lea vuogas dása, ja sáhttá leat vuogas álggaheapmi kapihttaliin bargagoahtit.

Vástáduusat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo? s 242

1. Man stuorra oassi máilmmi álbmogis ássá gávpogiin? Man stuorra oassi álbmogis ássá gávpogiin birrasii 1900s? *Dál ássat birrasii 50% álbmogis gávpogiin. 1900-logu álggogeahčen ásse birrasii 9 % álbmogis gávpogiin.*
2. Maid oaivvildit go dadjat urbaniseren? *Urbaniseren lea mihtilmas dovdomearka das ahte servodat industrialiserejuvvo*
3. Guđe riikkas álggii urbaniseren? Mii dáhpáhuvai dalle? *Urbaniseren álggii Stuorra-Británias ja leavai eará riikkaide dađistaga go industrialiserejuvojedje.*
4. Manne fárrejedje nu ollugat gávpogiidda ovdánahttinriikkain? *Olbmot fárrejedje gávpogiidda bargguid dihtii*
5. Mat leat shanty towns ja favelas? *Stuorra šlummaguovllut mat leat gávpogiid olggobealde, čájehit máilmmi geafivuođa. Eangalsgillii gohčodit dáid shanty towns: an. Latiinna-Amerihkás ges gohčodit dáid favelas, barrios ja colonias proletarias.*
6. Mat leat dat stuorámus birasválttisvuođat stuorra gávpogiin ovdánahttinriikkain? *Birasválttisvuođat stuorra gávpogiin ovdánahttinriikkain leat: Geafes olbmuid lea stuorra hehti go eai fidne buhtes čázi. Kloáhkavuogádagat eai gávdno ja doabbarat lassánit. Dán geažil šaddá maid buozalmasvuohta.*
7. Mii lea megagávpot? Namat vihtta gávpoga. Gávpogat galget sihke Ásias, Afrihkás ja Latiinna-Amerihká *Megagávpot lea gávpot gos ássat badjel 10 miljovvna olbmo. Megagávpogat leat earret eará: Tokyo, Dehli, São Paulo, New York, Kairo, Kolkata/ Calcutta*

Muittátgo? s 249

1. Goas álge gávpogat stuorrut? *1820 rájes*
2. Guđemuš gávpot Norggas stuorui eanemusat? *Kristiania, dálá Oslo*
3. Man stuorra oassi Norgga álbmogis ássá gávpogiin dál? *80% álbmogis ássat gávpogiin dahje čeahkebaikkiin.*
4. Maid lea stáhta bargan dan nammii ahte olbmot galggašedje ássat boaittoealbaikkiin? *Maŋŋá soađi huksii stáhta viesuid, ássahii bargosajiid davás, sihke Finnmarkui, Tromsui ja Norlándii. Huksii earret eará ruvkkiiid ja čáhcefápmorusttegiid.*
5. Guđe gávpogis Norggas ássat eanemus sápmelaččat? *Tromssas*
6. Mii lea Norgga stuorámus/viidámus sámi gielda/suohkan? *Guovdageaidnu*

Gažaldagat s 250

1. Man stuorra oassi máilmmi veahkadagas ássá gávpogiin? *50 %*
2. Maid oaivvildat go dadjat šlumma? *Geafesolbmuid ássanguovllu. Dáid guovlluin ii leat juhkančáhci, ii kloáhkka systemage iige elrávdnji*
3. Mii lea megagávpot? *Lea gávpot gos ássat badjel 10 miljovvna olbmo*
4. Maid barggai stáhta vai olbmot sáhte orrut boaittoealbaikkiin? *Stáhta geahččalii háhkat bargosajiid ja ekonomalaš doaimmaid. Maŋŋá nuppi máilmmisoađi ássahuvvui earret eará ruvke Muoffái Ranai ja čáhcefápmorusttegiid sihkkarastin dihtii bargosajiid ja ássama.*

1. • Urbaniseren mearkkaša: Ovddidit gávpogiid ja čoahkkebáikkiid. Dat proseassa dagaha ahte gávpogat ja čoahkkebáikkid ovdánit ja gilit báhcet bálvalusaid haga. Girjjis: Go eanet ja eanet olbmot fárrejit gávpogiidda.
 - Olbmot fárrejit dohko gos leat buorit bálvalusat ja álkit fidnet barggu ja buoret ja iešguđetlágan bargovejolašvuodát.
 - Sámi servodagaide dat váikkuha dan láhkai ahte sámi gilážat báhcet bálvalusaid haga ja olbmuid haga geat leat bargoagis ja sahkoagis. Muhtin gávpogat šaddet sámi gávpogin, nu mo omd Romsa, gosa ollu nuorra sámit leat fárren, barget ja ožžot buori fálaldagaid sihke mánáidgárddiid ja oahpahusa dáfus, ovddidit giela ja kultuvrra.
 - Dađistaga go vuodđoealáhusat industrialiserejuvvo, de nohke bargosajit ja dienas olbmuide geat barge eanadolliid ovddas. Sii fárrejedje gávpogiidda ja go olbmot doppe lassánedje de sii dárbbášedje fálaldagaid, maid sii sáhtte ásahit fállat guđet guimmiide. Nu lassánedje oahpaheaddjit, fárrenfitnodagat, kafeabargit, aviisabargit, huksejeddjit, ja ollu eará.
 - Gávpotealáhusat leat sekundára- ja tertiearaealáhusat, omd láibbohagat ja buvdabargit.

2. Dás galget oahppit válljet čállit artihkkala dahje ráhkadit seaidneáviissa muhtin megagávpoga birra.
3. Dás leat duohtabealis guokte bargobihtá. Kåseriija čállit ja nuppis ferte jearahallat olbmuid ja árvoštallat ja ovdanbuktit iežas jurdagiid. Ferte maid dihtoštít maid dat iešguđet politihkalaš bellodagat oavvildit boaittobealpolitihka birra, ja makkár doaibmabijuid bokte áigot bisuhit nuoraid smávva gilážiin.

Kåseriija lea geahppa teaksta mii galgá čállot dego livččet njálmmálaš-hámis dan ovdanbuktimin. Danne das ii leat čielga struktuvra ja digrešuvnnat sáhtte ihttit vaikke gos. Das lea lohpi leaikkastallat ja liiggástallat, ja ironiija ja satire leat guovddážiis dán muitalanvuogis.

OASSI 4 FÁRREN

Oahppoplána LK06S oahppoulbmilat

Mål for opplæringen er at eleven skal kunne

- sammenligne størrelse, struktur og vekst i befolkninger og analysere befolkningsutvikling, urbanisering og flytting i nyere tid

Duogášdieđut oahpaheaddjái

Ovddit oasis lei sáhka ássamis. Dás mii gieđahallat dasto fárrema ja báhtareami. Fárret, internationála fárren, sisafárren ja eretfárren leat doahpagat maid mii geavahit go lea sáhka guođđit iežas riikka ja vuolgit eará riikii. Fárren ovtta riikkas nuppi riikii sáhtta leat eaktodáhtolaš mearrádus ja dahkku dahje bákkolaš dahkku. Sisriikafárren geavahit go lea sáhka iežas riikka siskkobeal fárret ovtta báikkis nuppi báikái. Lea vuogas earuhit sisriikafárrema ja internationála fárrema. Olbmuid geat bákkus fertejit fárret ja guođđit iežaset riikka, mii gohčodit báhtareaddjin.

Sisriikka fárren ja eretfárren (fárret eará riikii) čájeha ahte ten-deansa dál lea nu ahte olbmot fárrejit ja ásaiduvvet gávpogiidda, dahje eretfárrejit iežaset riikkas (fødeland) ja ásaiduvvet eará riikkaide. Sisafárrejeaddjin rehkenasto olmmoš gii lea ássan nuppi riikkas eambbo go jagi (Norggas lea jahkebeale). Sivt dasa ahte olbmot fárrejit leat: Riiddut/soađit, geafivuohta, doarrádallan, luondduroasut ja dálkkádat dagahit olbmuid báhtarussii ja vel bargguhisvuohta. Dat lea bággofárren. Globaliseren dagaha ahte olbmot johtet ja mátkkoštit eambbo dál go ovdal, oahppoinstitušuvnnaid internationaliseren ja lassáneaddji internationála gávppešeapmi dahket vejolažžan ásaiduvvat olgoriikii. Dat lea eaktodáhtolaš fárren.

Váikkuhusat leat ahte riikkat ja guovllut maid olbmot guđđet šaddet olmmošlaš resurssaid/fuolahanjoavkku resurssaid haga (ng vuoingášbáhtarus/hjerneflukt). Buorit váikkuhusat sáhttet leat ahte olbmot sáddejit geafes riikkaide ruhtaveahki (mii dahká golmma geardde eanet go omd ráđđehusa veahkkeprográmmat/bistand) ja sii sáhttet váldit rikkis riikkain oahpu ja álggahit fitnodagaid ruovtturiikkas go/jos bohtet ruovttoluotta. Ollu báhtareaddjit goit háliidit mannat ruovttoluotta iežaset riikkaide go dillet buorránit ja riiddut nohket.

Orkána billisteamit. Govva: Pixabay.

Guovddáš doahpagat

Bargoerfárren	<i>Arbeidsutvandring</i>
Bargosisafárren	<i>Arbeidsinnvandring</i>
Bearašsisafárren	<i>Familieinnvandring</i>
Bággofárren	<i>Tvangsflytting/tvinges til utvandring</i>
Cegget	<i>Opprette/gjenreise</i>
Čavget	<i>Stramme inn</i>
Doarrádallan	<i>Forfølgelse</i>
Eaktodáhtolaš fárren	<i>Frivillig flytting/utvandring</i>
Eanadoalloguovlu	<i>Jordbruksområde</i>
EEO, Eurohpá Ekonomalaš Ovttagbargu	<i>EØS, Europeisk økonomisk samarbeid</i>
EO, Eurohpá Ovttasteapmi	<i>EU, Europeisk Union</i>
Eretfárren	<i>Utvandring</i>
Fárrenminsttar	<i>Flyttemønster</i>
Lobiheapme	<i>Ulovlig</i>
Olmmošjohtin/álbmotjohtin	<i>Folkvandring</i>
Riddoguovlu	<i>Kystområde</i>
Sisafárren	<i>Innvandring</i>
Sisriikafárren	<i>Flytte innenlands</i>
Vuosttasbuolva sisafárrejeaddji	<i>Førstegenerasjonsinnvandrere</i>

KAP 7

FÁRREN JA BÁHTAREAPMI

Metodalaš tipsat

Ságasteapmi/digaštallan:

- Dovdet go oahppit olbmuid geat leat fárren eará guvlui riikkas dahje olgoriikii?
- Leatgo din báikái/guvlui fárren olbmot eará guovlluin?
- Gosa don fárrešit jos fertešit?
- Manne? Manne olbmot fárrejit, jáhkibehtet?

Sámis leat riikkaráját lánka ja olbmot fárrestaddet oahpahusa ja eará sivaid geažil rastá riikkarájáid. Dát ii soaitte leat sámi nuoraide amas ášši. Olbmot gulahallat davviriikkaid gielaid bokte ja sámegiela bokte.

Sáhttibehtet geahččat [ssb.no](https://www.ssb.no) siidduin ja árvvoštallat mo leamaš fárremat din gielddas/suohkanis maŋimus jagiid.

Evttohusat resurssaide

<https://www.ssb.no/kommunefakta>

Govva: Matese Fields, Unsplash.

Vástádusat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo? s 261

1. Maid oaivvildat go dadjat fárren? *Bissovaččat lonuhit ássansaji*
2. Maid mearkkaša fárren olgoriikkaide? *Internationála fárren. Eretfárren. Fárret olggo-beallái iežas riikkarájaid, eará riikii.*
3. Maid mearkkaša fárren sisriikkas? *Ahte olmmoš fárre seammá riikka siskkobeaalde ovttá báikkis eará báikái.*
4. Manne fárrejit olbmot? *Háliidit buoret orrunsaji, guoimmi gávdnet, oahpu gazzat, barggu geažil.*
5. Maid oaivvildit go dadjat ahte urbaniseringen ja guovddušteapmi lea Norgga fárrenminsttar? **Dása ii leat čielga vástádusa teavsttas.** Šaddá minsttar go *ollu olbmot fárrejit stuorra gávpogiidda, ja gilážiin uhccu olmmošlohku. Demográfalaš dutkan ja logut mitalit dan.*
6. Manne Kiinnás fárrejit olbmot boaittobealguovlluin eret? *Sii fárrejit go ožžot bargguid industriijas gávpogiin. Eanadoalus boaittobealguovlluin ii leat buorre dias.*

Muittátgo? s 267

1. Goas lei stuorra sisafárren USA:i? *1800- ja 1900-logus*
2. Guđe riikkain bohte eanaš sisafárrejeaddjit? *Davveoarjeeuroóhpas, eanaš Stuorra Británnias, Irlánnas ja Duiskkas. 1890 rájes 1914 rádjai bohte ollu eretfárrejeaddjit Mátta ja Nuorta Eurohpás. Ollugat ledje vuolgán Polskkas ja Itálias*
3. Goas ja manne nogai sisafárren USA:i? *1930-logus geahppánii sisafárren sivas go doppe šattai stuorra bargguhisvuhta*
4. Goas eretfárrejedje Norggas Amerihkkái eanemus olbmot? *1840-logus 1900-lohkui*
5. Mat olbmot eretfárrejedje? *Sihke sámít ja*

dážat. Sii ledje nu gohčoduvvon ekonomalaš báhtareaddjit.

6. Maid oaivvildit sániin bargoeretfárren? *Fárret barggu geažil*
7. Guđe riikkain bohte USA:i eanaš bargosisafárrejeaddjit? *Mexicos*
8. Guđe EOriikkain eretfárrejit eanaš bargoohccit? Gosa fárrejit? *Polssas, Čeahkas, Lietuvas. Riggáset riikkaide.*
9. Namat moadde guovllu gosa afrihkálaš lobihis eretfárrejeaddjit vulget. *Canari-sulluide, Ceutai ja Melillai Marokko rittus, Itálias.*

Muittátgo? S 270

1. Guđe jagi doaimmagodii Norggas bargosisafárrengiiddus? *1975*
2. Guđe riikkain bohtet Norgii eanaš sisafárrejeaddjit? *Polskkas ja Lietuvas, Ruočas, Somalias ja Duiskkas*
3. Maid oaivvildit go dadjat sisafárrejeaddjiálbmot Norggas? *Buot dat olbmot geat leat leat fárren Norgii eará riikkain.*
4. **Dát lea seammá go nubbi gažaldat:** Guđe riikkain lea stuoramus oassi sisafárrejeaddjiálbmogis eret? *Polskkas, Lietuvas, Ruočas, Somalias ja Duiskkas*

Gažaldagat s 271

1. Maid oaivvildit go dadjat fárret? *Fárret mearkkaša bissovaččat lonuhit orrunsaji*
2. Maid oaivvildit go dadjat bargosisafárren? *Fárren nuppi riikii barggu geažil*
3. Guđe riikkain bohte eanemus sisafárrejeaddjit 2016? *Polskkas, Lietuvas, Ruočas ja Somalias.*

4. Maid oaivvildit go dadjat sisafárrejeaddji-álbmot? *Sisafárrejeaddjiveahkadat lea vuosttasbuolvva sisafárrejeaddjit ja olbmot geat leat riegádan Norggas guovtti váhnemiin geat leaba olgoriikkas riegádan. Vuosttasbuolvvasisafárrejeaddji lea riegádan olgoriikkas guovtti olgoriikalaš váhnemiin. Sis leat maid buot njealji áhku ja áddjá riegádan olgoriikkas*

BARGOBIHTÁT S 272

1. Dás galget oahppit ohcat girjjiin ja neahtta-siidduin dieđuid. Ávžžuhit din girjerádjosiin váldit oktavuoda ja gohččut sin ohcat diehtogirjjiid dán fáttás ja dan áiggis. Neahttasiidduid ferte muitit dárkilit iskat ja árvvoštallat geat daid duogábealde leat (gáldokritihkka).
 - a) + á) s 261 ja s 262 čuožžu veaháš dan birra.
 - b) ja c) bargobihtáid ávžžuhit lohkat/bláđet girjji: We stoppet forgetting, maid Ellen Marie Jensen lea čállán: <https://calliidlagadus.org/web/index.php?egavpi=1&girji=248&giella1=sam>Doppe sáhtta lohkat sámiid birra geat fárrejedje USA:ii.
Oahppit sáhttet lohkat maiddá; Sámit Bálvulusas Alaskas: <http://www.calliidlagadus.org/web/index.php?egavpi=1&girji=118&giella1=sam>
2. s 264 čuožžu veaháš dan birra.
3. s 266 ja 267 čuožžu bargosisafárrema birra. Dás galget oahppit maid máhttit/hárjehallat lohkat tabeallaid ja gávnahit maid dat muitalit bargosisafárrema birra.
 - a) • Greika, Durka, Jugoslavia, Portugálas. Stuorra Británia, Vuolleeatnamat ja Frankriika vižže bargiid iežaset koloniain.
 - Sii ožžo industrijabargguid
 - Ekonomalaš ovdáneapmi nogai ja riikkat giddejedje riikkarájáid buot sisafárrejedjiide.

- á) Polskkas, Lietuvas, Čehkás ja Davvi- ja Oarje-Afrihká geafes riikkain. Skandináviai, Duiskii, Stuorra Británia, Frankriikii, Spania, Itáliai
- Bálvalusealáhus-bargguid, dego huksenbargguid, kafeabargin, dearvvašvuoda-suorggis.

TABEALLA S 270

- Polskkas, Lietuvas ja Ruotas

BARGGUHISVUOHTA JA FUONES BÁLKKÁT

- **Filipiinnat:** Olmmošvuoigatvuođalágaid rihkun dego politihkalaš goddimat ja illasteapmi/tortur. Stuorra ja duođalaš luondduroasut dego vulkana russomat ja eanadoarggástusat dáhpáhuvet dávjá Filipiinnain. Dat bilidit olbmuid birgenlági.
- **Afghanistanas:** Dorvvohisvuohta riidduid ja sođiid geažil, olmmošvuoigatvuođalágaid rihkun ja vel bearašovttasteapmi (familiegjenforening)
- **Pakistan:** Bearašovttasteapmi, geafivuolta.
- **Irak:** Soahti ja terror gaskkal olmmoščearddaid ja oskkoldatlaš joavkkuid dahká olbmuid árgabeaivvi dorvvoheamit.
- **Irana:** Eahpedemokráhtalaš riika gos báhpát stivrejit ja álbmot dubmejuvvo sharialágaid mielde. Friddjacealkin ii gávdno ja ollu politihkalaš fánngat čohkkájit giddagasain ja jápminduomut leat dábálaččat. Ekonomalaš váttisvuođat čuhcet vuosttamuzžan dábálaš bargoolbmuide ja gávppiide. Muđui leat dávjá luondduroasut dego eanandoarggástusat.
- **Syria:** Soahti, bearašovttasteapmi.
- **Thaieana:** Thaieana lea stuorra turistageasuheaddji riikka gosa ollu Eurohpálaš albmát mannet ja gávdnet eamidiid. Eará sivat lea stáđismeahtun eiseválddit, vuollegis bálkkát, geafivuolta ja bearašovttasteapmi. Gáldu fn.no

- **Eritrea ja Somalia.**

Eritreai leat nealgeroasut goikkádagaid geažil dagahan ahte olbmot leat ferten vuolgit ohcat eará guovllus birgenlági. Čáhcevátni-vuohta lea stuorra váttisvuohta. Muđui doppe lea oktabelloodat/oktováldi stivrejupmi, ja dat mearkkaša ahte doppe ii leat demokratiija. Eritrea lea okta máilmmi geafimus riikkain.

Somalia: Sisriikkasoádit iešguđet joavkkuid gaskkas, guttahis stivrejupmi, ekstrema dálkkit mat soitet leat boađusin dálkkádatrivdamis mii dál dáhpáhuvvá miehtá máilmmi leat stuorra hástalussan Somaliai.

Gáldu: fn.no

Govva: Amber Clay, Pixabay.

Guovddáš doahpagat

Báhtareapmi *Flukt*

Báhtareaddji *Flyktning*

Báhtarus *På Flukt*

Sisriikabáhtareaddji *Flyktning i eget land*

Birasbáhtareaddji *Klimaflyktning*

Báhtareddjiidleaira *Flyktningeleir*

Bággehallot *Tvunget til å*

UNCHR ON báhtareddjiid allakommiseara *FNs høykommisær for flyktninger.*

United Nations Commission on Human Rights

Veahkaválddálašvuoha *Vold*

Soahpamuš *Avtale*

Heahtedilli *Nød/krise*

Čearda *Folkegruppe*

Politiikalaš oaivil *Politisk ståsted, mening, partitilhørighet*

Eanangollan *Jorderosjon*

Birgenláhki *Levegrunnlag/eksistensgrunnlag*

Evttohusat resurssaide

<https://www.nrk.no/skole/?-mediaId=22032&page=objectives&subject=samfunnsfag&objective=K15355&levels=8-10&mainArea=HO1454>

Njeallje máná áhčči Asaad Syrias beassá bearrašiinnis Norgii báhtareaddjin.

KAP 8

BÁHTAREADDJIT

Metodalaš tipsat

Oahpaheaddji flashe kártta: <http://www.calliidlagadus.org/govat/doc/bahtareaddjit.pdf> ja ságastit dan birra gos báhtareaddjit bohtet Norgii. Válljet joavkkuin muhtin riikkaid ja iskat mo dilli lea doppe dál. Muitet gáldokritihka!

Oahppit sáhttet čállit mitalusa das maid sii livččii váldit mielde jos livččii ferten bákkus fárret. Gosa livččii fárren ja manne juste dohko?

Vástádusat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo? S 279

1. Geas lea váldoovddasvástádus báhtareddjiin máilmmis? *ON báhtareddjiid allakommisearas lea váldoovddasvástádus máilmmi báhtareddjiin UNCHR*
2. Mo meroštallá ON báhtareaddji doahpaga? *Báhtareaddjit leat sii geat šaddet vuolgit iežaset riikkas eará riikii. (ON ii meroštala sisriikabáhtareddjiid báhtareaddjin).*
3. Maid oaivvildit go dadjat earrebáhtareaddjit? *Earrebáhtareaddjit leat sii geat leat ožžon ON suodjalusa.*
4. Mii lea sisriikabáhtareaddji? *Olbmot geat leat iežaset riikkas báhtarit nuppi báikái jogo sođiid dahje doarrádallamiid geažil.*
5. Guđe máilmmioasis leat eanemus báhtareaddjit? *Buvtte ovdamearkkaid. Ásias leat eanemus báhtareaddjit.*
6. Guđe riikkas leat eanemus sisriikabáhtareaddjit? *Buvtte ovdamearkkaid. Afrihkás leat eanemus sisriikabáhtareaddjit.*
7. Maid oaivvildit go dadjat birasbáhtareaddjit? *Go olbmot šaddet fárret eanangollama geažil. Dat sáhttá leat go gilvin-eatnamat billašuvvet, sáttomeahcci viidu, sáivačáhci nohká, luondduroasuid geažil j.e.*

1. Geas lea válđoovddasvástádus báhtareddjiin máilmmis? *ON báhtareddjiid allakommisearas lea válđoovddasvástádus máilmmi báhtareddjiin*
2. Guđe máilmmioasis leat eanemus báhtareddjit? *Guđe riikkain bohtet báhtareddjit? Ásias, Syrias, Palestiinnás, Afghanistanas ja Irakas.*
3. Guđe máilmmioasis leat eanemus sisriikabáhtareddjit? *Afrihkás*
4. Maid oaivvildat go dadjat birasbáhtareddji? *Olbmot geat fertejit báhtarit luondduroasuid, eanandoarggástusaid, sáivačáhcevátnivuođa, vuovdenjeaidima ja eanangollamiid geažil leat birasbáhtareddjit.*
5. Leatgo sámit goassege leamaš báhtareddjit? *Leat. Nuppi máilmmisoađi áiggi. Norgga bealde sámit.*

1. Oahppit sáhttet hábmet muhtin gažaldagaid madda ohcet vástádusaid, omd Mii lea báhtareddji? (dása leat vuollekategoriijat), Gos báhtarit olbmot? Gosa báhtarit? Manne báhtarit olbmot? Mii lea báhtareddjiid leaira? Mo doppe lea ássat? Mo Norga meannuda báhtareddjiid? Man ollu báhtareddjit bohte Norgii maŋimus jagi? Gáldut dása: fn.no, flyktningehjelpen.no, ssb.no
2. Somalias Afrihkás ja Iranas Gaskanuorttis leat ollu sisriikkariiddut/soađit.
3. Gáldu dása: fn.no/land
4. Gáldut dása: <https://www.regjeringen.no/tema/innvandring/id918/> Eaktodáhtolaš organisašuvnnat mat barget báhtareddjiid veahkehit leat goit: flyktningehjelpen.no, reddbarna.no.
5. Dás lea sáhka dárogielđoahpagis: Klimaflyktinger. Eritreas, ja ollu eará riikkain subtropalaš guovlluin gos arveáiggit eai šat boađe daid áiggiid go álo leat boahtán, bohtet ollu birasbáhtareddjit.

OASSI 5 OKTA MÁILBMI

Oahppoplána LK06S oahppoulbmilat

Mål for opplæringen er at eleven skal kunne

- undersøke og diskutere bruk og misbruk av ressurser, konsekvenser det kan få for miljøet og samfunnet, og konflikter det kan skape lokalt og globalt
- kartlegge variasjoner i levekår i ulike deler av verden, forklare de store forskjellene mellom fattige og rike og drøfte tiltak for jevnere fordeling

Duogášdieđut oahpaheaddjái

Globaliseren-doahpaga mii geavahit dan oktavuodas ahte bálvalusat, gálvvut, dieđut, álbmogiid johtin, oktavuodát ja kultuvra «johtá» dahje ollá miehtá máilmmi. Dáinna doahpagiin mii oaivvildit ahte otná máilbmi lea globála ja ahte buot lea čadnon oktii muhtin vuogádagaide ja leat sorjavaččat guđet guimmiin.

Globaliseren lea dáhpáhuvvan báruid mielde dan rájes go gávnnumátkkošteaddjit, gávppašaruvttot ja šlávagávppašeapmi čanai oktii máilmmiguovlluidd. Muhto ođđaáigásaš globaliseren álggii 1870-loguin go teknologijja, gálvofievrrideapmi ja industrialiseren ja dan váikkusar ožžo leavttu.

Otná diehtoteknologijja mas lea duogážin telefodna, telegráfa, rádio, biila ja kommunikašuvdna (infrastrukturva) lea dahkan vuodu erenoamážit ekonomalaš globaliseremii/máilmmiekonomijii. Barggut, buvttadeapmi, ovddideapmi ja eará ekonomalaš doaimmat leat sirdojuvvon ja ain sirdojuvvojit dohko gosa lea ekonomalaččat gánnáhahtti. Maiddái kultuvra johtá ja čájehuvvo ja márkanteknologijja bokte. Olbmuid ja gálvuvuid fievrrideapmi lea hálbun dađistaga go eambbosat leat johti-goahrán ja mátkkoštišgoahrán. Diehtoteknologijja bákkoaha rabasvuoda ja fállá olbmuid dieđuid ja govaid mat muđui eai livččii ollán olbmuid.

Ollu olbmot ja máilmmipolitihkkarat ávvudit globaliserema ja ákkastallet ahte dan bokte demokratiija ovddiduvvo, oktasašvuodadovdu huksejuvvo, nationalisma nohká ja gierdevašvuodta, rabasvuodta ja friddjavuodta olbmuid gaskka buorrána. Globaliserema vuostálastit ja kritihkkarat fas oaivvildit ahte globaliserenproseassat leat čihkosat

ja ja oassin strukturealla fápmovuogádagain ja ahte dat buktá dušše eambbo ja stuorát fámu oarjemáilmmi kapitalisttaide ja ekonomalaš áshusaide ja fuonidit gefiid sosiála vuoigatvuođaid.

EO ja EEO bokte leat Eurohpá riikkat searvan oktii ovttasbargat buoridit riikkaid vejolašvuođa bargat ovttas njeaidit duollomuvraid ja buoridit gávppašeami, gálvofievrrideami ja bargoresurssaid riikkarájáid gaskka/rastá.

ON-ovttasteamis leat dál miehtá máilmmi 193 riikka miellahtut ja bargá máilmmiviidosáčat lámhit internacionála ovttasbargui, oahpahussii, ovddidit demokratiija, jávkadit korrupšuvnna/ekonomalaš njihtama, bissehit luonddunuoskkideami ja dálkkádat-rievdademiid, ja buoridit olbmuid eallin- ja birgenlági, olmmošvuoigatvuođaid ja ráfi ovddas.

<https://www.un.org/en/about-un/>

ON visti New Yorkas.
Govva Jens Junge, Pixabay.

Guovddáš doahpagat

Oaiviloktavuohta *Meningsfelle-
skap*

Goalmmát máilbmi *Tredje ver-
den, den fattige verden*

**BNB – Brutto nationála-
buvtta** *BNP - Brutto nasjonal-
produkt*

Sisaboahu *Inntekt*

Industriijariika *Industriland*

Ovdánahttinriika *Utviklingsland*

Gaskamearalaš *Gjennomsnittlig*

Eallindilli *Leveforhold*

Vurdojuvvon eallinahki *Forven-
tet levealder*

Siskkáldas riika *Internt, innen-
lands*

Siskkáldas erohusat *Interne for-
skjeller*

Birgendássi *Levestandard*

Vealgi *Gjeld, her; økonomisk
gjeld*

Bargguhisvuoha *Arbeidsledighet*

Gilvalit *Konkurrere*

Ovddastit *Representere*

Searvvis *Med, inkludert, innenfor*

Doaibma, doaimmat *Her: virk-
somhet, drift*

**Ravdamearalaš geafivuoha/
duođalaš geafivuoha** *Ekstrem
fattigdom*

Evttohusat resurssaide

Áviissat, neahttaáviissat

KAP 9

RIKKIS JA GEAFES RIIKKAT

Metodalaš tipsat

Čohkke áviissaid muhtin vahkuid. Oahppit sáhttet daid bládet ja iskat makkár olgoriikkaáššit namuhuvvojit ja giedahallojit dain. Oahppit sáhttet joavkkuin bargat ja čuohppat ja čujuhit dáhpáhusaide. Makkár dáhpáhusat leat? Gos máilmmis?

Čállinbargu: Válljet muhtin geafes riikka ja ohcat dieđuid riikka birra. Geográfalaš dieđuid, sajádat, politihkalaš dilli/stivrenvuohki, demográfalaš dieđut, Makkár vuodđoávnas/vuodđoávdnasat leat eksportagálvun? Turistageasuhusat. Funfacts. Dáinna lágiin besset oahppit geavahit ollu fágadoahpagiid.

Bálddastahttin: Oktobargu: Vállje guokte geafes- ja/dahje rikkis riikka ja bálddastahte daid. Oahppit sáhttet ovdanbuktit earáide ceahkis. Dáinna lágiin besset oahppit geavahit ollu fágadoahpa-
giid. Bálddastahttinskovvi: <http://www.calliidlagadus.org/govat/doc/balddastahttindiagramma.pdf>

Vástádusat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo? S 286

1. Geat leat dahkan Duhátjagijulggaštusa? Mii das lea áigu-
muš? *ON ja ON miellahttoriikkat galget bargat. Das leat
birasgažaldagat, ráfi, sihkarvuoha ja soahtevearjjuid
geahpedeapmi, ovdánahttin ja geafivuoda eastadeapmi,
olmmošvuoigatvuođat ja demokratiija guovddážis.*
2. Maid gohčodit riikkaid davvin? Naba máddin? *Rikkis riikkat
ja geafes riikkat*
3. Namat muhtin áššiid maid dákkár juohku ii ovdanbuvtte?
*li ovdanbuvtte erohusaid riikkaid gaskkas iige erohusaid
juohke riikka siste.*
4. Maid mihtida brutto álbmotbuvttadeapmi? *BNB mihtida
ruđalaš árvvu das maid riika buvttada, dávjá dolláriin,
mihttun ekonomalaš ovdáneapmái*

Muittátgo? s 290

1. Gallát sajis lea Norga ON eallindilleindeavssas? *Vuosttas sajis*
2. Guđe guovllus máilmmis lea heajumus eallindilleindeaksa? *Riikkat mat leat máttabeale Sahara*
3. Maid oaivvildit go dadjat duođalaš geafivuohhta? Duođalaš geafivuodas ellet sii geain lea unnit go 1,90 dlr beaivái mainna birget.
4. Guđe ovdánahttinriikkas lea buoremus eallindilli? Riikkat mat leat OPEC-riikkaid miellahtut, omd Nigeria.
5. Guđe riikkas lea stuorámus fápmu máilmmiekonomiijas? *USA*

Gažaldagat s 291

1. Maid oaivvildit go dadjat ravdamearalaš geafivuohhta? *Ahte sii ellet duođalaš geafivuodas, nu geafit ahte sii illá birgejit ja ealihit iežaset. Sii lea uhcit lea uhcit 1,90 dollára beaivái mainna galget birget.*
2. Maid gálvvuid vuvdet ovdánahttinriikkat? *Vuođđoávnngálvvuid dego oljju, minerálaid, borramuša.*

BARGOBIHTÁT S 292

1. • Davvi-riikkaid dovdomearkkat: Davábealde ekváhtor, buorre ja stáđis ekonomiiija, demokratiija, buorre eallindilli eanaš olbmui.
 - Norga lea davábealde ekváhtora, demokrátalaš stivrejupmi, buorre eallindilli eanaš olbmui
 - Eritrea lea mihtilmas máttariika. Eahpedemokrátalaš stivrejupmi, stuorra luondduroasut, ovddeš kolonijariika,
 - Máttariikkaid dovdomearkkat: máttabealde ekváhtora ja subtropalaš guovlluin gos leat goikkádat- ja njuoskkadat-áiggat, ja gos dálkkádat

rievdamat čuhcet guovlluide gos eana-doallit birgejit dainna maid gilvet ja šadadit. Ekonomiiija lea fuotni go eai jođit gálvvuid vuovdit, infrastruktuorra váilu, vuollegis bálkkát, mángganašuvnnaš fitnodagat mat leat sirdán buvttadeami dáid riikkaide leat mielde doalaheamen bálkkáid vuollin vai fitnodagat dinejit eambo. Ekonomalaš vealggit eará riikkaide. Ii leat vearrorisabohtu. Korruptšuvdna.

2. • <https://www.fn.no/Statistikk/HDI-menneskelig-utvikling>
 - Norga, Sveica, Austráalia, Irlánda, Duiska, Islánda, Ruotša, Singapore, Vuolleatnamat ja Dánmárku.
 - Oahppi vállje ieš
 - Stuora erohusat dannego: Geafes riikkain lea ollu vuođđoaláhusat mainna olbmot ealihit dušše iežaset. Gálvvut eai vuvdo ja doppe ii leat gálvppašepmi. Riikka politihka ja politihkkarat eai bastte rievdadit vuogádagaid go riikkain lea stuorra vealgi, ja ollu korruptšuvdna/ekonomalaš njihtan ja ii gávdno vuogádat mii čohkke vearrorisabohtu ja jos leat, de vearroruđat dávjá mannet politihkkariid lupmaide. Resursat maid livččii sáhtán ovddidit ja vuovdit, leat mángganašuvnnaš fitnodagat šiehtadusaid bokte alcceseaset «fillen» ja dáinna lágiin sii dinejit ruđa ja guđđet dušše «moaluid» riikkaid eiseválddiide. Dáid riikkain lea maid uhccán oahppu, analfabetisma ja olbmot eai ádde mo dát vuogádagat ja struktuvrrat/struktuvrralaš fápmojuohku doibmet. Dákkár struktuvrralaš ávkkástallamat leat dábálaččat máttariikkaid ektui, ja daid lea váttis bissehít go ii ovttasge leat čielga ovddasvástáduš.

Rikkis davve-riikkain ávkástallet luondduresurssaid (oljju, gássa, minerálat, biepmu) dan láhkai ahte fitnodagat fertejit máksit ollu vearu stáhtii. Vearroruđat mannet hukset skuvllaid, mánáidgárddiid, buohcceviesuid ja boarrásiidásahusaid. Davve-riikkain lea demokráhtalaš stivrejupmi, cealkinfriddjavuohta ja čađačuovgi ekonomiija. Uhccán korrupšuvdna. Oahppofálaldagat.

Sáhttibehtet maid geavahit bálddastahttindiagramma: <http://www.calliidlagadus.org/govat/doc/balddastahttindiagramma.pdf>

3. • <https://www.fn.no/Statistikk/Ekstrem-fattigdom> Eanaš riikkat leat máttabealde ekváhtora. Georgia lea davábealde, namalassii nuorttabealde Čáhpesmeara.

- Geográfalaš dovdomearkkat: Máttabealde ekváhtor, liegga, subtropalaš guovlluin máilmmis gos lea álki eana-doaluin bargat ja šaddadit ollu iešguđetlágan šattuid ja ruotnasiid. Ekonomalaš dovdomearkkat: BNB uhcci, iešbirgejupmi, uhccán gávppašeapmi, eahpedemokratiija ja stádismeahtun politihkka ja politihkkárat, čálgu (velferd) dahje buorredilálašvuođafálaldagat dego oahppu, nuvttá buohcceviessu/dearvvašvuođadikšun ja dálkasat.
- **Dás livččii oahppogirjeteaksta galgan čujuhit ON guoddevašvuođaulbmiliidda.** Mii ávžžuhit ohcat ON Guoddevašvuođaulbmiliid birra dieđuid: <https://www.fn.no/Om-FN/FNs-baerekraftsmaal>. Válđoáigumuša lea jávkadit geafivuođa, vuostálastit eahpevuoiggalašvuođa ja bissehit dálkkádatrievdademiid.

GLOBÁLA EKONOMIJA

Metodalaš tipsat

Oahppit sáhttet válljet muhtin gálvvu/dávvara ja «čuovvut» dan ráhkadusas ja proseassa álggu rájes gitta dassá go dat lea du gieđas. Makkár ávdnasis dat lea dahkkon? Gos dan ávnnas boahdá? Gos dat buvttaduvvo ja mo?

Guldalehket iešguđetlágan musihka mii boahdá iešguđet guovluin máilmmis. Mo dat lea báidnán oarjemáilmmi musihka ja mo oarjemáilmmi musihka lea báidnon eará musihkkašánjeriin? Dihetgo ahte Mari Boine ja eará dovddus sámi musihkkárat leat diehtoteknologiija ja globaliserema bokte olahan máilbmái ja maddái eará musihka seaguhan iežaset luđiide.

Isket makkár vejolašvuodát leat gazzat oahpu olgoriikkas.

Vástádušat ja kommentárat bargobihtáide

Muittátgo s 299

1. Maid oavvildit go dadjat internationaliseren ja globaliseren? *Internationaliseren lea go riikkat bohtet lagabuidda guđet guoimmiset gávppašeami ja riikkaidgaskasaš organisašuvnnaid ovttasbarggu olis. Globaliseren lea eanet ahte priváhta fitnodagat ja gávpevuodđudusat besset doaimmahit gávpe-doaimma miehtá máilmmi beroškeahhtá riikkarájain.*
2. Čilge maid oavvildit go dadjat internasionála bargojuohku? *Stuorra industriijahuksen ja imperialisma mii lei 1800 logu loahpageahčen bijai leavttu máilmmiekonomiija internationaliseremii. Dán ekonomalaš ovdáneami stivrejedje kolonistaválddit nugo Stuorra Británna, Frankriikka ja USA, njunuš industriijariikkat. Dehálaš bealli dán ovdáneamis gohčoduvvo internasionála bargojuohku. Dat mearkaša ahte dat stuorra kolonistaválddit ohppe industrijabuvttadeami. Nubbi eará oassi máilmmis, kolonijat, ges fálle hálbbes vuodđoávdnasiid seammás go sii ráhkadedje ja gárvvistedje gálvvuid vuovdin láhkai industriijariikkaid ovddas.*

Guovddáš doahpagat

Globaliseren *Samhandle over landegrensene. Økonomisk, politisk, kulturell og materiell forflytning over landegrensene.*

Bargojuohku *Arbeidsfordeling*

Dovdomearka *Kjennetegn, trekk, fellestrekk*

Gálvomárkan *Handelsmarked*

Gávpevuodđudus *Handelselskap*

Gávpedoaimmat *Handelstiltak*

Imperialisma *Forsøke å skaffe seg økonomisk, kulturell eller militær herredømme utover egne landegrensene*

vuodđoávdnas *Råvare som fisk, olje og kull*

industriijagálvu *Industrivare, fersk klær, ferdigpakket matvare*

vealgi *Her; økonomisk gjeld*

Fitnodat *Bedrift*

Máŋgganasionála fitnodat *Multi-nasjonale bedrifter, bedrifter som opererer/fordeler sine produksjoner til mange land*

Vuodđudit *Grunnlegge*

Doaimma *Her; tiltak*

Ásahit *Etablere*

Vuolláibáza *Underskudd, om økonomi*

Šiehtadus *Kontrakt, avtale*

Njunuš *Leder*

Gávpeorganisašuvdna *Handelsorganisasjon*

Friijagávppašeapmi *Frihandel*

Allateknologiija *Høyteknologi*

Gulahallan *Kommunikasjon*

Diehtoservodat *Informasjonssamfunn*

Diehtujuohkin *IT-samfunnet, informasjonsteknologi*

Evttohusat resurssaide

<https://www.vilbli.no/nb/nb/no/united-world-colleges-uwc/a/029117>

3. Makkár vuođđoávdnasiid buvttadit ovdánahttinriikkat? *Earet eará káffe, teadja, kakáo, sohkar ja banána*
4. Mii lei GATTšiehtadusa válđojurdda? *Válđojurdda dainna lei álkidit gálvo-fievrrideami ja uhcidit tuollo ja sisa-fievrridanreguleremiid vai dainna lágiin ekonomii ja buorrána, eanet bargosajit šaddet ja buoret birgenláhki šaddá.*
5. Mii lea WTO? Manne leat muhtimat cuiggodan doaimma? *WTO lea cuiggoduvvon go sii gehččet nu oktageardánit friijagávppašeami ja ekonomalaš ovdáneami. Cuiggodeaddjit oaivvildit ahte WTO lea gánnihahtti dušše rikkis industriijariikkaide ja vuoittáhallit leat ovdánahttinriikkat ja biras.*

Muittátgo s 305

1. Goas ja manne ásahuvvui EES/EEC? *1957 ásahedje dát stáhtat eurohpálaš ekonomalaš searvevuoda EEC (European Economic Community). Ulbmil dainna lei čatnat lagat oktavuodaid olbmuid gaskii ja oktasaš gávppašeapmi rájaid haga.*
2. Mii lea Eurohpá oktasaš ruđa namma? *Euro*
3. Mii lea válđosisdoallu EEO/ EØS šiehtadusas? *Šiehtadus addá Norgii, Norgga álbmogii ja fitnodagaide seamma vuoigatvuodaid go EO-riikkain ja EOMiellahttoriikkain leat Norggas.*
4. Manne gohčodit dan servodaga gos dál eallit diehtujuohkinservodahkan? *Allateknologija ovdáneapmi dagaha ahte diehtujuohkin manná jođánit. Omd. sáhttet olbmot miehtá máilmmi gehččet daid seamma ođđasiid oktanaga máilmmiviidosas kanálain. Olbmot dárbbasit allateknologalaš oahpu vai ožžot bargguid otná diehtujuohkin servodagas.*
5. Mii lea mángganationála fitnodat? *Mángganationála fitnodat leat fitnodat mat*

leat ásahan doaimma mángga riikii, muhto válđo kantuvra lea rikkis industriijariikkas.

Gažaldagat s 306

1. Maid oaivvildit go dadjat internationaliseren ja globaliseren? *Internationaliseren lea go riikkat bohtet lagabuidda guđet guoimmiset gávppašeami ja riikkaidgaskasaš organisašuvnnaid ovttasbarggu olis. Globaliseren lea eanet ahte priváhta fitnodagat ja gávpevuodđudusat besset doaimmahit gávpedoaimma miehtá máilmmi beroškeahhtá riikkarájain.*
2. Mii le EO/EU? *European Union/Eurohpá Ovttasteapmi. Dat lea dakkár oktasaš siskkáldas gávppašeapmi mas gálvvut, bálvalusat, ruđat ja olbmot besset johtit friija miellahttoriikkaid gaskkas*
3. Čilge mii lea mángganationála fitnodat? *Mángganationála fitnodagat leat fitnodagat mat leat ásahan doaimma mángga riikii. Válđokantuvra ja márkanfievrrideapmi dáhpáhuvvá industriijariikkas, ja buvttadeapmi dáhpáhuvvá doppe gos leat hálbbes bargit ja buvttáávdnasat dastán, ovdánahttinriikkain.*
4. Mii lea Norgga stuorámus mángganationála fitnodat? *Equinor ASA*

BARGOBIHTÁT S 307

1. • Máilmmibánjku vuođđuduvvui jagi 1944 go ollu riikkat dárbbasjedje ekonomalaš veahki soađi geažil. IMF (Internationála ruhtafoanda) vuođđuduvvui seammá jagi ja sin doaimma lea juolludit loanaid ja veahkehit riikkaid main lea vuolláibáza ja vealgi olgoriikii. • Máilmmibánjku doaimmá ekonomalaš ráđđeaddin ovdánahttinriikkaide ja juolluda daidda loanaid. IMF válđodoaimma lea váikkuhit ekonomaa-

laš ovddideapmái ja internationála gávppašeapmái ja gozihit ahte valuhtadilli lea ortnegis. Dat juolluda loanaid ovdánahttinriikkaide, muhto gáibida riikkat rievdadit ekonomalaš politihka, omd ahte sii ásahit vearrosisabođu (skatteinntekter) ja ortnegiid mat gozihit dan, vuosttildit korrupšuvnna, ásahit demokratiija, olmmošvuoigatvuodát galget čuvvojuvvot. Sii oaivvildit dákkár gáibádusat veahkehit riikkaid guhkitáigge vuollái ja váikkuha ekonomalaš ovddideapmái ja veahkeha olbmuid beassat eret geafivuodas.

- Gáibádusat leat menddo garrasat ja eai doaimma nugo oaivvilduvvon, oaivvildit muhtimat, go dat čuhcet dan láhkai ahte riikkat sihkastit ja uhcidit čálgoortnegiid (velferdsordninger) dego skuvllaid dearvvašvuodáfálaldagaid ja olbmuid eallindilli hedjona.
 - Norga doarju oahpu ja máhtolašvuodá huksema, erenoamážit nieiddaide ja nissoniidda ja hukset ja dikšut gávpeoktavuodaid mat seammás sáhttet váikkuhit dása ahte riikkaid ekonomii ja ovddiduvvo. Norga lea sihkkun muhtin ovdánahttinriikkaid vealggi (Norgii).
2. • Stuurámuš vealgi: <https://tradingeconomics.com/> Liige hástalus dás sáhtá leat rehkenastit valuta.
- Dát riikkat válde loanaid 70-80-loguin. Dalle ledje ollu dáid riikkain korrupta diktatuvrrat geat cogge ruđaid iežaset lupmaide dan sadjái go skuvllaid ja dearvvašvuodá ruhtadit. Geafes riikkat ain otne gillájit dán dili ja dávjá sii fertejit máksit vealggi ollu eambo go dan maid ožžot ovdánahttinveahkkin (u-hjelp).

- Máilmmibánjku ja IMF lea sihkkun vealggi ollu riikkain, muhto ballet ahte ollu riikkat ožžot/váldet loanaid ja šaddet odđa velggiid vuollái.
 - Sihke Norga ja ollu eará riikkat ja ON veahkehit ja koordineret riikkaid ja ásahit ja ovddidit buori oahpahusa, dearvvašlaš borramuša, heahteveahki, suddjet erenoamážit mánáid ja nissoniid sođiid ja riidduid vuostá.
3. Oahppit galget ieža ohcat dieđuid namuhuvvon neahttasiidduin dahje eará neahttasiidduin. Muitet ságastit dan birra ahte leat kritihkalaš neahttasnuoggi, ja áinnas modelleret ja ovdamearkkaiguin čájehit.
4. a) Biktasat, skuovat, girjjit, lávkkat, sihkkelat, gárves borramuš, stohkosat, stohpogálvvut, stoffat/liinnit, á) Helly Hansen, Findus (páhkkejuvvon guollebiebmu), Dán oahppogirjji, gos dat lea omd deaddiluvvon?, Stoff og Stil, Abanti, DBS
- b) Dás fertejit oahppit diđoštít iežaset báikki ja fylkka
- c) Lehket kreatiivvat, geavahehket kártaid, symbolaid/govvosiid veahkkin. Sáhtá maid geavahit creaza-programma ja ráhkadit sárggesráiddu. Ja/dahje lyderia - nuvttá programma jos áigu ráhkadit rap dahje lávlaga/musihka.